

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022
LXIV. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

W. Pohl – J. Krause– Vida T. – P. J. Geary
Integrált genetika

Gloviczki Ráhel
A középkori magyar királykoronázás

Kádas István
Katonaságmegváltás és rendkívüli adó Hunyadi Mátyás uralma elején

Fóti Miklós
Mikla puszta várossá válása 1578-ban

Tóth Gergely
Bél Mátyás elfeledett önéletrajza 1746-ból

Hantos-Varga Márta
Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között

Csapody Tamás
A cservenkai exhumálások története

Kiss Rita
Az 1956-os magyar menekültek beilleszkedése Bajorországban

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:*
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>

A 2022-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 3. szám

TANULMÁNYOK

Walter Pohl – Johannes Krause – Vida Tivadar – Patrick J. Geary Az 5–9. századi Kelet-Közép-Európa integratív archaeogenetikai, régészeti és történeti vizsgálata, Kr. u. 400–900. A HistoGenes 856453 ERC-Synergy Grant	341
Gloviczki Ráhel A középkori magyar királykoronázás összeurópai kontextusban	355
Kádas István Amikor megváltás az adó. Katonaságmegváltás és rendkívüli adó Hunyadi Mátyás uralma elején (1458–1466)	383
Fóti Miklós Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi szandzsák területéről. Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban	403
Tóth Gergely Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai. Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza	417
Hantos-Varga Márta Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között. Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája	447
Csapody Tamás A cservenkai exhumálások története	481
Kiss Rita Az 1956-os magyar menekültek beilleszkedése Bajorországban	513
ADATTÁR	
Kádár Zsófia – B. Székely Dorottya Piroska Adattár a 17. századi magyar országgyűléseken szereplő egyháziakról	533
MÉRLEG	
Varga Balázs Győr város monográfiáinak története a dualizmus korától napjainkig	627

EGY HUNGARUS ÉRTELMISÉGI PÁLYAFUTÁSÁNAK
TIPIKUS ÉS EGYEDI VONÁSAI
Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza¹

TÓTH GERGELY

TYPICAL AND IDIOSYNCRATIC FEATURES
IN THE CAREER OF A “HUNGARUS” INTELLECTUAL
The forgotten (auto)biography of Matthias Bel

Matthias Bel (1684–1749), Hungarian historian and geographer was as renowned that he could see his own long biography in his life, which was published in 1746 by Johann Jakob Brucker and Johann Jakob Haid in two languages, and two separate series, but of identical content in the fifth volume of their *Pinacotheca scriptorum nostra aetate litteris illustrum* in Latin, and *Bilder-sal heutiges tages lebender, und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller* in German. With arguments based on both style and content, the present paper at first demonstrates that the text in question is in fact an autobiography. Next, it examines the roles in which Bel chose to present himself, in other words, the self-representation he used in the text. The major roles are the following: 1. the unfortunate student and reformer teacher; 2. the prosecuted pietist pastor; 3. the patriotic intellectual. Finally, the paper explores the extent to which the career of Bel was typical or idiosyncratic if placed in the context of the living conditions of the contemporary Protestant “Hungarus” intellectual elite. The conclusion is that while his school years, university studies and early career presents several common features with the curricula of other contemporary Hungarian men of letters, Bel’s immense scientific production and its very high level was far from ordinary, and was not exclusively rooted in this “Hungarus” scientific world. Consequently, it may be misleading to regard Bel as a typical “Hungarus” intellectual. Emphasising the necessity for a new, modern biography of Bel, the paper also outlines its plan as conceived by the author.

Keywords: Matthias Bel, Jakob Brucker, autobiography, self-representation, “Hungarus” intellectual, pietism, Hungarian pietism, Hungarian Lutheran church, Rákóczi war of independence

Tóth Gergely, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A munka során sok segítséget és értékes adatokat kaptam Fajt Anitától, Eva Kowalskától, Serfőző Szabolcs-tól és Szabó András Pétertől. Ezúton is köszönöm nekik.

Előhang: egy modern Bél Mátyás–biográfia megírásának szükségességéről

Van olyan kutatási téma, amelyre azt mondjuk, hogy megérett rá az idő – és van, amelyik már „túlérett”, azaz már réges-rég adós vele a tudomány. A hiányzó kézikönyvek, el nem készült monográfiák egy egész korszak kutatását hátráltathatják, torzíthatják. A kutatók ezekben az esetekben kénytelenek régi, elavult munkákhoz nyúlni, s azok meghaladott megállapításait veszik át és terjesztik tovább – noha kisebb tanulmányokban, adattárakban, forráskiadásokban már rendelkezésre állna frissebb, helyesebb információ.

Úgy gondolom, Bél Mátyás, a kiváló pedagógus, történész és geográfus életpályájának modern összefoglalása az ilyen túlérett, azaz régóta hiányzó feladatok közé sorolható, amellyel már ötven éve is késésben lett volna a magyar tudomány. Utoljára magyarul Haan Lajos foglalta össze 1879-ben könyv formában a jeles pozsonyi tudós munkásságát, amely még ma is alapműnek, kötelező hivatkozási tételnek számít – legalábbis a honi szakirodalomban –, mivel nincsen frissebb szintézis.² Mindez annál is fájóbb, mert az alapkutatások, „előtanulmányok” már rendelkezésre állnak, s ezek létrehozásában különösen a honi szakemberek jeleskedtek. Elsősorban Szelestei N. Lászlót kell itt említenünk, akinek a nevéhez két nagyon fontos munka kötődik: Bél kéziratos hagyatékának katalógusa és a Bél-levelezés kiadása.³ Idekívánkozok még két kiváló kutató neve. Wellmann Imre Bél Mátyásnak – illetve munkatársának, az egykori tanára útmutatásai alapján dolgozó Matolai Jánosnak – a nagy mezőgazdasági munkáját fordította le kollégáival; Tarnai Andor pedig több értékes tanulmányt szentelt a pozsonyi polihisztornak, és műveiből egy nagyon fontos antológiát állított össze munkatársaival, így a 18. századi szerző avatott fordítójának számító Déri Balázzsal.⁴ Az újabb kutatások közül megemlíthető Komlóssy Gyöngyi könyve Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságáról, illetve Csepregi Zoltán pietizmussal kapcsolatos kutatásai és Tóth Árpád társadalomtörténeti tanulmányai.⁵ Emellett a nagy országleíró mű, a *Notitia* keletkezéstörténetének feltárása, az egyes vármegeleírások kiadása, illetve Bél historikus munkásságának bemutatása terén is történt

² Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Bp., 1879. [Székfoglaló értekezés.]

³ Szelestei N. László: *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*. Bp., 1984.; *Bél Mátyás levelezése*. S. a. r. Szelestei N. László. Bp., 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) A pozsonyi líceumban őrzött Bél-kéziratokra lásd Tóth Gergely: *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus)/ Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Bp., 2006. (Nemzeti Téka.)

⁴ Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. [Vál., s. a. r., bev. Wellmann Imre. Ford. Wellmann Imre – Püspöki Nagy Péter.] Bp., 1984. (Történetírók Tára); Bél Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*. [Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Ford. Déri Balázs – Donáth Regina – Tarnai Andor.] Bp., 1984. (Magyar Ritkaságok.)

⁵ Komlóssy Gyöngyi: *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*. Bp., 2010. (Historia Litteraria 27); Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Bp., 2000. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36); Zoltán Csepregi – Brigitte Klosterberg – István Monok: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Bp., 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 39/1–2); Tóth Árpád: *Egy tudós-lelkész helye a városi közösségben. Bél Mátyás és a pozsonyi evangélikus társadalom. Forrásközlés és tanulmány. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. 18 (2014) Nr. 1. 249–280.

előrelépés.⁶ A Duna túloldalán a kutatás némileg másképpen fest. A szlovák nemzettudatban, emlékezetpolitikában Bél Mátyás sokkal fontosabb szerepet tölt be, mint a magyarban – ennek köszönhetően 10-20 évente megjelenik róla egy-egy monografikus összegzés, változó mélységben és kidolgozottságban. Eközben azonban a magyarországi kutatási eredmények kevésbé jelennek meg e munkákban – igaz, ez részben fordítva is igaz.⁷

A fentiek ösztönöztek arra, hogy egy Bél Mátyás-biográfia megírására vállalkozzam. Nyilvánvaló, hogy a feladat elég nehéz, köszönhetően a pozsonyi tudós rendkívül szerteágazó pedagógiai, lelkesítő és tudományos munkásságának. A célul kitűzött műnek ezért az életpálya ismertetése mellett historiográfiai, irodalomtörténeti, egyháztörténeti és tudománytörténeti fejezeteket is kell tartalmaznia. Ígéretes lehetőségeket nyújt a társadalomtörténeti, mikrotörténeti megközelítés is. Fontos lenne vizsgálni Bélnek mint „cselekvő egyénnek” az életútját, a társadalomban elfoglalt helyét, kapcsolati hálóját, s ezáltal kísérletet lehet tenni arra, hogy a mikrotörténeti kutatások elvárásai szerint feltegyünk, illetve lehetőségünk szerint megválaszoljunk egy „nagy történelmi kérdést” – amely a mi esetünkben a 18. századi hungarus-értelmiség önreprezentációjának, tudományos szerepének, társadalmi beágyazottságának a problémája lehet.⁸

- ⁶ Lásd erre Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. I-II. Bp., 2007. [Doktori disszertáció. Kézirat]; Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomi I-VI*. Ed. Gregorius Tóth et al. Budapestini, 2011–2020. Néhány jelentősebb tanulmány e sorok írójától: Tóth Gergely: „Theatrum nobilitatis Hungariae.” Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. *Fons* 17 (2010) 321–337.; Uő: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 219–246.; Uő: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 593–617.; Uő: Bél Mátyás, a történész. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15-18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Bp., 2015. (Convivia Neolatina Hungarica 1) 157–167.
- ⁷ A fontosabb szlovák monográfiák és egyéb kiadványok: Jean Oberuc [Ján Oberuč]: *Matthieu Bel. Un pietiste en Slovaquie au 18e siècle*. Strasbourg, 1936.; Blažej Belák et al.: *Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela*. [Martin,] 1984.; Ján Tibenský: *Veľká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. [Bratislava,] 1984.; *Pedagóg Matej Bel. 1684–1749: Zborník referátov vedeckej konferencie konanej v Bratislave v dňoch 29. a 30. mája 1984*. Vyd. Slovenská pedagogická knižnica a Ústav školských informácií. Bratislava, 1985.; *Matej Bel: Doba – život – dielo*. [Ed. Ján Tibenský.] Bratislava, 1987.; Juraj Pavelek: *Listy Mateja Bela*. Martin, 1990.; Mária Vyvíjalová: *Matej Bel a idea občianskej spoločnosti*. Martin, 2001.; Ivona Kollárová – Imrich Nagy: *Matej Bel. Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva*. Bratislava, 2021.
- ⁸ A mikrotörténelmi megközelítésre kiváló áttekintés, irányzatainak, alapfogalmainak tisztázásával: Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Bp., 2014. (Mikrotörténelem 7.) Lásd még uő: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Bp., 2021. 336–344. A mikrotörténeti módszereket és szempontokat alkalmazó biográfiára jó példa, fontos eredményekkel: Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Bp., 2014. (Ligatura.) A hungarus-értelmiségre és hungarus-tudatra alapvető Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp., 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6) 63–92.; Soós István: *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. Acta Historica Danubiensia 1 (2007) 25–35*. Bél kapcsolati hálójára a levelezése és tudományos munkássága alapján lásd Szelestei N. László: *Irodalom- és tudomány szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4) 62–76.; Tóth G.: *Bél Mátyás „Notitia...”*, I. 74–121. Új források (anyakönyvek) bevonásával Tóth Á.: *Egy tudós-lelkész, passim*.

Bél Mátyás képmása és (ön)életrajza Brucker *Pinacothecájában*

Egy új biográfia készítésekor természetesen minden szóba jöhető forrást újra kell olvasni. Magam a levelezéssel, illetve a legkorábbi életrajzokkal, önéletrajzokkal kezdtem ezt a munkát. Jelen tanulmányom fókuszában az a biográfia áll, amely latinul és németül jelent meg 1746-ban Jakob Brucker és Johann Jakob Haid közös vállalkozásában. E vállalkozás egy két nyelven, két külön sorozatban publikált, de azonos tartalmú arcképcsarnok-széria volt: a latin változat címe *Pinacotheca scriptorum nostra aetate litteris illustrium*, a németé pedig: *Bilder-sal heutiges tages lebender, und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller*. A két sorozat ötödik kötetében – vagyis köteteiben – látott napvilágot Bél Mátyás portrémetszete (lásd 1. kép) és a róla szóló tudományos életrajz.⁹

A Jénában tanult augsburgi evangélikus lelképásztor, Johann Jakob Brucker (1696–1770) – aki egyébként elsősorban filozófiatörténeti munkájával alkotott maradandót –,¹⁰ a széria első kötetében részletesen beszámolt a kétnyelvű arcképcsarnok keletkezéséről. Eszerint az ötlet Johann Jakob Haid (1704–1767) augsburgi metszőtől és kiadótól származott. 1740-ben ugyanis tudósok portréival kívánta bővíteni az általa kiadott művek palettáját, ezért Bruckerhez fordult véleményért. Brucker határozottan támogatta Haid terveit, és késznek mutatkozott a portrék mellé csatolandó életrajzok elkészítésére. Emellett azt javasolta még, hogy a kötetben szereplők körét korlátozzák a kortárs tudósokra.¹¹ Témánk szempontjából azonban az a részlet bír különös jelentőséggel, ahol Brucker elárulja a munkamódszerüket. Világosan leírja ugyanis, hogy a kijelölt tudósoktól kértek hiteles portrét, illetve tőlük kérték élettörténetük ismertetését is.¹²

⁹ A „Ioannes Kupezky pinx. – I[oa]nes Iac[obus] Haid[ius] sculps[it] et exc[udit] Aug[ustae] Vind[elicorum]” szignatúrával ellátott rézmetszet a latin nyelvű kiadásban: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium, exhibens auctorum eruditionis laude scriptisque celeberrimorum, qui hodie vivunt, imagines et elogia, vitas, scripta, litterarum merita*. Decas V. Recensuit Jacobus Bruckerus..., imagines ad archetypa aere accurate expressit Ioannes Iacobus Haidius... Augustae Vindelicorum, 1766. [1746.] [1.] [Az oldalak számozatlanok, a Bél portrémetszetét és életrajzát tartalmazó nyolc oldalra az alábbiakban szögletes zárójellel és az általa adott számozással hivatkozunk.] Az életrajzot lásd Jacobus Brucker[us] [- Bél Mátyás]: Matthias Belius. In: uo. [3.]–[8.]. A latin kötet megjelenési évének téves volta (1766) egyebek mellett az előző 1746. június 1-ei keltezéséből, és a helyes dátummal megjelenő német változattól is nyilvánvaló. (Emellett a IV. decas 1745-ben, a VI. pedig 1747-ben jelent meg, ami szintén ezt bizonyítja.) A Bélről készült metszet a német nyelvű kiadásban: *Bilder-sal heutiges tages lebender, und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller... Fünftes Zehend*. Hrsg. Jacob Brucker – Johann Jacob Haid. Augsburg, 1746. [1.] [Ugyanaz a metszet, mint a latinban.] A német nyelvű életrajzot lásd Jacob Brucker [- Bél Mátyás]: Matthias Bel. In: uo., [2.]–[7.] [Itt a latinnal azonos tartalmú német szöveg már a metszet verzőjén elkezdődik.]

¹⁰ Személyére fontos tanulmánykötet: *Jacob Brucker (1696–1770). Philosoph und Historiker der europäischen Aufklärung*. Hrsg. Wilhelm Schmidt-Biggemann – Theo Stammen. Berlin, 1998. (Colloquia Augustana 7.)

¹¹ Iacobus Bruckerus: Praefatio. In: Iacobus Bruckerus – Iohannes Iacobus Haidius: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustrium...* Decas I. Augustae Vindelicorum, 1741. [4.] [Itt sincs oldalszámzás.]

¹² „His rationibus calculum adiecit artifex, qui nobis persuasit, ut cuius auctor fuisset consilii, etiam illud exsequeremur, calamumque ei commodaremus, adiremus viros illos illustres et celebres, quorum vultus referendos aere putaremus, precibus nostris, ut pictas imagines prototypas submitterent, vitaeque suae historiam adicerent, exque ea et vernaculo et Latino sermone eorum res, eruditionem, scripta, partaque literis gloriam delinereamus.” Bruckerus: Praefatio, [4.] [„A művész beleegyezését adta ezekre az érvekre, és arról győzött meg minket, hogy hajtsuk is végre azt a tervet, amelyet kezdeményeztünk, s állítsuk szolgálatába tollunkat; keressük meg kérésünkkel ama ragyogó és híres férfiakat, akiknek arcát rézbe metszve szeretnénk látni, hogy

1. kép. Johann Jakob Haid által készített portrémetszet Bél Mátyásról
a *Pinacotheca scriptorum* és *Bilder-Sal* ötödik kötetében (1746)

küldjék el lefestve a mintaképeket, és csatolják hozzá élettörténetüket; s ebből írjuk meg honi (német) és latin nyelven eme személyek viselt dolgait, műveltségét, írásait, s irodalmi munkájuk révén szerzett dicsőségeket.”] [A tanulmányban lévő fordítások, amennyiben nem jelzem külön a fordítót, tőlem származnak, a kurzív kiemelések úgyszintén – T. G.] A *Pinacotheca-Bilder-Sal* keletkezéstörténetére még lásd Helmut Záh: Bruckers Bedeutung für die Augsburger Gelehrten-geschichte. In: *Jacob Brucker (1696-1770)*, 94–96.

Érdemes kitérni még arra, hogy hogyan kerülhetett bele Bél ebbe a reprezentatív könyvsorozatba, amely leginkább német tudósokat tartalmazott.¹³ Valószínűnek tartom, hogy kétségtelen tudományos érdemei mellett szoros németországi, jénai kapcsolatai is számítottak. A széria negyedik kötetében ugyanis szerepel Johann Georg Walch jénai professzor,¹⁴ aki sűrű levelezésben állt Béllal magyarországi evangélikus diákok jénai tanulmányi ügyeiben.¹⁵ Logikusnak tűnik tehát, hogy Bélt Walch ajánlotta be – ahogy az is lehet, hogy Brucker eleve kérte a kiválasztott tudósokat, hogy a soron következő kötetbe javasoljanak más szerzőket. Emellett szerencsés körülmény lehetett még, hogy ekkoriban Bélről már rendelkezésre állt több képmás is, így egy festmény, amelyet Kupeczky János, avagy Ján Kupecký (1666–1740), a neves portréfestő készített róla, vélhetőleg még bécsi tartózkodása idején, azaz 1725 előtt.¹⁶ A Brucker-féle kiadványban publikált portrémetszet a Kupeczky-festmény nyomán készült, amint azt a metszet szignatúrája is jelzi [Ioannes Kupeczky pinx.].¹⁷

A metszeten látható még egy címer is (lásd 2. kép), amelyet talán előzőleg maga Bél Mátyás állított össze – vagyis egyfajta reprezentációs céllal készült polgári címerről lehet szó.¹⁸ Bizonyítékul szolgálhatnak minderre a címeralakok. A Nap, mint az igazság szimbóluma, feltűnik a Schmutzer testvérek által készített és a *Notitia* első kötetében megjelent Bél-metszeten is, a tudós jelmondatával együtt („veritate duce, comite labore” – „vezérem az igazság, társam a munka”).¹⁹ A könyvbe író kéz elég egyértelmű utalás a címer tulajdonosának foglalkozására, ráadásul a Kupeczky-festményen és az arról készült Haid-metszeten – illetve a Schmutzer-féle portrén – is ebben a tipikus beállításban láthatjuk a tudóst. A kiterjesztett szárnyú sas feltűnik Bél Mátyás *supralibros*án,²⁰ bár itt a megfélemlítés

¹³ Lásd Záh: Bruckers Bedeutung, 95–96.

¹⁴ Walch metszetét és életrajzát lásd Iacobus Bruckerus – Iohannes Iacobus Haidius: *Pinacotheca scriptorum nostra aetate literis illustratum...* Decas IV. Augustae Vindelicorum, 1745. [Itt sincs oldalszámolás.]

¹⁵ Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, nr. 386., 394., 426., 452. stb. (Lásd a mutatókat.)

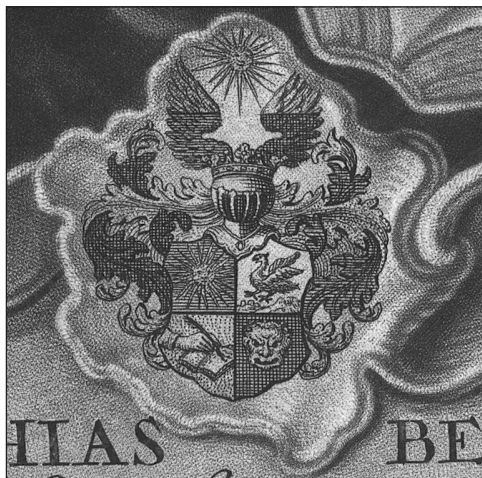
¹⁶ A festményre vö. Oberuč: *Matthieu Bel*, 157. Kupeczky 1725-ben már Gothában volt, ezt megelőzően pedig Nürnbergben, tehát vélhetőleg már 1724-ben elhagyta Bécset (1723-ban még Bécsben fest). Vö. Alexander Nyári: *Der Porträtmaler Johann Kupetzky, sein Leben und seine Werke*. Wien, 1889. 81.; Ernszt Lajos: Adatok Kupeczky és Mányoki életéhez. *Művészet* 10 (1911) 23–25.

¹⁷ A metszetre lásd 9. j. A Kupeczky-festménynek (vagy az arról készült 18. századi másolatnak) a jelenlegi lelőhelye: Gömör-Kishonti Múzeum [Gemersko-malohontské múzeum] [Rimaszombat/Rimavská Sobota] HU 1074. ltsz. (Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy megosztotta velem ezt az információt.) Jó minőségű fotóját lásd Bel: *Doba – život – dielo*, borító.

¹⁸ A polgári címerekre lásd Tompos Ernő tanulmányait, pl. Tompos Ernő: Soproni polgári címerek a Szent Mihály Testvérület könyveiben. *Soproni Szemle* 36 (1982) 326–334. Még lásd Bertényi Iván: *Új magyar címer-tan*. Bp., 1998. 115–120.; Frederik Federmayer: Burghers and Heraldry. On the Usage of Heraldic Signs by Burghers in Early Modern Hungarian Kingdom. *City and History* 10 (2021) Nr. 1. 48–74.

¹⁹ Az „Andreas et Josephus Schmutzer [!] ad vivum del[ineaverunt] et sc[ulpserunt] Vien[nae] Austriae” szignatúrával jelölt metszetet lásd Matthias Bel [Bél Mátyás]: *Notitia Hungariae novae historico geographica...* I–IV. Viennae Austriae, 1735–1742. I. [Számolatlan oldalon, az előzéklap előtt.] A metszetre lásd Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749). In: *Hungariából*, 28.; Papp Júlia: „Ob Hungariam pacis et belli artibus illustratam” (Történelemábrázolás és történeti allegóriák 18. századi könyvillusztrációkon). *Folia Historica* 23 (2002) 153.

²⁰ A Bél tulajdonában lévő könyvek egy részén látható emblémára lásd Pavel Horváth: *Supralibros Mateja Bela*. *Genealogicko-Heraldický Hlas* 5 (1995) Nr. 1. 30–32. Zita Perleczká szintén úgy gondolja, hogy a címerben szereplő sas „előképe” a *supralibros* állatalakja. Lásd Zita Perleczká: *Knižnica Mateja Bela*. In: *Studia Bibliographica Posoniensia*. 2015. Zost. Miriam Poriežová. Bratislava, 2015. 60–61.

2. kép. Címerábrázolás Bél Mátyás portrémetszetén (vö. 1. kép)

nem annyira egyértelmű. Egyedül az oroszlán az, amelyet nem tudunk azonosítani. Az, hogy Bél nemesi címere lenne a képen – ahogyan azt Haan Lajos és Borsa Gedeon gondolta –,²¹ igen kétséges, mivel nemesítéséről nincsen semmilyen hivatalos dokumentum, és ő maga sem tesz erről említést. A feltételezések két korabeli német lexikon állításán alapulnak, miszerint Bél a *Notitiá*ért megkapta volna Károlytól a nemességet, de ezt titokban akarta tartani²² – ha azonban ez igaz lenne, kérdés, hogy miért bocsátotta volna a metsző rendelkezésére a nemesi címerét, ha nem akarta, hogy rangemelésé kitudódjék.²³

Szerzőségi kérdések és az önéletrajzi jelleg sajátosságai

A Brucker-féle textust részlegesen felhasználták a Bél-biográfusok, így elsősorban Tröbst, Horányi Elek, Samuel Klein, Haan Lajos és Ján Oberuč.²⁴ Bél munkásságának későbbi ku-

²¹ Lásd Haan: *Bél Mátyás*, 70–71.; Borsa Gedeon: Korai széles lapszélű kiadványok Magyarországon. *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) 140.

²² Gottlieb Stolle: *Anmerkungen über D. Heumanns conspectum reipublicae literariae...* Jena, 1738. 547., illetve őt követve Ernst Ludewig Rathlef: *Geschichte jetzlebenden Gelehrten...* Dritter Theil. Zelle, 1741. 197.

²³ A szlovák kutatás is megosztott a kérdésben: az előbb említett Pavel Horváth elveti a lehetőségét, hogy Bél nemességet kapott volna (lásd Horváth: *Supralibros*, 30–32.), míg Zita Perleczká úgy véli, hogy a Brucker-kötet metszetén látható címer mégis a nemesítés bizonyítéka lehet (Perleczká: *Knižnica*, 61.), ám nem számolt a korabeli polgári címerek divatjával.

²⁴ Christianus Adolphus Troebstius: *Elogium Matthiae Belii...* In: *Acta Societatis Latinae Ienensis*. Vol. II. Ed. Io[hannes] Ernest[us] Imman[uel] Walchius. Jenae, 1752. 301–310. (nem említi név szerint a forrását); Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. Pars I. Viennae, 1775. 167–271., illetve uő: *Nova memoria Hungarorum...* Pars I. A–C. Pestini, 1792. 368–375. (szintén nem említi); Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger...* Zweyter Band. Leipzig–Ofen, 1789. 38–54. [Újabb kiadása: Johann Samuel Klein: *Nachrichten...* I–II. Ed. Peter Kónya – Zoltán Csepregi. Prešov, 2021. II. 18–24. (300–306.) szintén nem említi, csak Horányit]; Haan: *Bél Mátyás*, 70. (csak egyszer említi meg); Oberuč: *Matthieu Bel*, 6–9. stb. (Számталanszor idézi és hivatkozik is rá.)

tatói már nem nagyon lapozták fel e szöveget, így csak elvétve találkozunk vele a szlovák és a magyar szakirodalomban.²⁵ Általánosságban elmondható, hogy a kutatás nem tulajdonított neki nagy jelentőséget – egynek tartották a jeles tudós életével foglalkozó számos korabeli munka közül. Holott a magunk részéről bizonyosnak tartjuk, hogy az 1746-ban megjelent biográfia valójában egy Bél által írt önéletrajz – méghozzá a legterjedelmesebb, amelyet valaha is papírra vetett.

Erre véleményünk szerint számos nyilvánvaló bizonyíték van. Amint láttuk, az egész vállalkozás alapkonceptiója az volt, hogy bekérjük az illetőktől az életrajzokat²⁶ – minthogy életben lévő, kortárs személyeket tartalmazott a kiadvány, ez volt a legkézenfekvőbb és a legbiztosabb módja az információszerzésnek. Szintén árulkodó tény, hogy a kiadó-szerkesztő többször utalt Bél közreműködésére magában a biográfiában is, például amikor jelzi, hogy neki (azaz Bélnek) köszönhetően tiszta forrásból származnak az adatok,²⁷ vagy két másik helyen, ahol egyértelműen azt sejteti, hogy kénytelen meghúzni a – bizonyára túlságosan hosszú – szöveget, amelyet Bél küldött neki.²⁸ Végül egyértelműen Bél hathatós közreműködését bizonyítja – mind az életrajz, mind pedig a metszet tekintetében – Brucker három levele 1745–1746-ból a jeles irodalmárhoz, Johann Christoph Gottschedhez (1700–1766). Az augsburgi szerkesztő 1745. április 23-án kelt levelében arról számolhatott be a címzettnek, hogy mások mellett Bél is igent mondott a felkérésére – nyilván arra

²⁵ Wellmann Imre például idézi a szövegből a *Notitia* méltatását, de pontos hivatkozás nélkül. Lásd Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle* 22 (1979) 391. Monográfiájában Tibenský hozza az irodalomjegyzékben, és merít is belőle, de nem említi külön. Lásd Tibenský: *Velka ozdoba Uhorska*, 263. 1993-ban megjelent Bél *Notitiájának* Békés vármegyéről szóló része, melynek bevezetőjében a Dusnoki József-Kereskényi Miklós szerzőpáros nézte meg alaposabban az életrajzot, s használta fel néhány adatát; ők már azt is feltételezték, hogy „egyes adatai Bél közvetlen környezetéből vagy tőle magától származhatnak”. Lásd Dusnoki József – Kereskényi Miklós: Bél Mátyás kéziratos megyeleírásától a megyetörténeti kutatás első virágkoráig. In: Bél Mátyás: *Békés vármegye leírása*. [Szerk. Krupa András. Ford. P. Szalai Emőke – Pánczél Barnabás.] Gyula, 1993. (Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból 18) 43., 45., 48–49.

²⁶ Brucker ezzel kapcsolatos állásfoglalását idéztem fentebb (lásd 12. j.).

²⁷ „*Itaque cum satis limpidos nobis fontes aperuerit eius benevolentia, tantum de eo narrabimus, quantum capiet paginae angustia, et quae interesse putabimus civitatis eruditae, ne ignorentur; amplio rem rerum literarium ad venerandum virum pertinentium historiam, aut ab ipso, aut a doctissimis filiis, paternae virtutis et doctrinae aemulis expectaturi.*” Lásd Brucker[-Bél]: Matthias Belius, [3]. [„Így, habár elég tiszta forrásokat fakasztott számunkra az ő jóindulata, csak annyit mondunk el róla, amennyit a helyszűke megenged, s amiről úgy véljük, hogy a tudományos közösségnek érdekében áll tudnia – e tekintélyes férfira vonatkozó tudományos dolgok bővebb történetét pedig tőle magától várjuk, vagy pedig nagy tudású fiaitól, akik versenyre kelnek atyjuk erényével és tudományával.”]

²⁸ „*Quae omnia digna quidem essent, quae latius enarrarentur, et exponeretur imprimis, quantum labor fuerit, grammaticae praecepta methodo faciliiori, ad Cellarii modum, iuventuti tradere [...]. Ast haec alium locum postulant, et ob paginae angustiam prolixius a nobis non possunt explicari.*” Uo. [7.] [„Megérdemelne mindez, hogy bővebben beszéljünk el, s hogy előadjuk elsősorban azt, hogy mekkora munka volt a nyelvtan szabályait egyszerűbb eljárással, Cellarius módszere szerint az ifjúságnak megtanítani (...) *De ez más helyre kívánkozik, és a helyszűke miatt nem tudjuk terjedelmesebben kifejteni.*”] A másik szöveghely: „*Non patitur paginae angustia vel eius argumentum, vel Belii apologiam enarrare, quod ab ipso viro celeberrimo, integram illius operis historiam descripturo expectamus...*” Uo. [8.] [„A helyszűke nem engedi, hogy előadjuk annak (VI. Károly rendeletének – T. G.) tartalmát, vagy akár Bél védekezését; ezt a jeles férfiútól várjuk, amikor majd leírja ennek a műnek a teljes történetét...”] Figyelemre méltó, hogy mindhárom helyen (lásd még az előző jegyzetet is) a „helyszűkét” [paginae angustia] felhozva mentegetőzik Brucker a kihagyott részek miatt – amely mentegetőzés vélhetőleg magának Bélnek szól elsősorban.

vonatkozóan, hogy életrajzát és portréját elküldje neki. Elképzelhető, hogy nemsokára meg is érkezett Pozsonyból a szöveg, legalábbis Brucker 1745. június 1-ei levele erre látszik utalni.²⁹ A képmását viszont csak 1746 elején juttatta el Bél Bruckernek a fián – minden bizonnyal Bél Károly András – keresztül, amint arról a szerkesztő 1746. február 3-án kelt levelében megkönnyebbülten beszámolt Gottschednek.³⁰

A Brucker-féle kiadványban megjelenő szöveghez tehát bizonyosan Bél adta az információkat, ahogy a képmását – a Kupeczky-féle portré másolatát – is. De vajon mennyiben tekinthetjük Bél alkotásának a szöveget? Milyen mértékben írta azt át, illetve egészítette ki a szerkesztő? Mivel Bél Bruckernek írt levele s annak melléklete nem maradt fenn,³¹ csupán a szövegből indulhatunk ki. Magam a latin változatot vizsgáltam tüzetesebben, már csak azért is, mert Bél e nyelven írta szinte az összes tudományos művét, és legnagyobbbrészt ezen a nyelven is levelezett, így stílusa, szókészlete elég jól felismerhető annak, aki munkásságát régóta tanulmányozza. Vizsgálódásom eredményeként azt mondhatom, hogy a textusban igen nagy számban lelhetők fel „bélizmusok”, vagyis a Bél stílusára jellemző fordulatok, sőt ortográfiai, központozási jellegzetességek.³² Ezek jelenléte arra utal, hogy Brucker egy jó minőségű latin szöveget kapott Béltől, amelyet jelentős részben változatlanul hagyott. Bizonyos helyeken ugyanakkor a bélizmusok sűrűsége csökken, vagyis e helyeken nyilvánvalóan a szerkesztő nagyobb mértékben nyúlt bele a neki elküldött szövegbe. Egyértelműen ilyen részlet például a *Notitiának*, vagy magának Bélnek a méltatása.³³

²⁹ A két levelet, illetve ezekben a Béltre vonatkozó részt lásd Johann Christoph Gottsched: *Briefwechsel*. Bd. X. März 1744 – September 1745. Hrsg. Detlef Döring et al. Berlin–Boston, 2016. 435., 472–473.

³⁰ „Endlich hat H. Belius durch s. H. Sohn sein Bildnis geschicket...” Lásd Johann Christoph Gottsched: *Briefwechsel*. Bd. XI. Oktober 1745 – September 1746. Hrsg. Caroline Köhler et al. Berlin–Boston, 2017. 226. (Még lásd a kapcsolódó jegyzeteket is. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy Brucker Gottschednek küldött leveleire felhívta a figyelmemet.)

³¹ Brucker kéziratosa hagyatéka elveszett. Vö. Helmut Záh: Verzeichnis der Schriften Jacob Bruckers. In: *Jacob Brucker (1696–1770)*, 259. 2. j.

³² Ilyen pl. a Pozsonyra használt *Pisoniensis* alak (lásd Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.]), amely egy Béltre jellemző (téves) antikizálás (lásd Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, 41., 46–47., 50. stb.); vagy a *promptos* alak – a helyes *promptus* helyett – (lásd Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.]), ahol hiperkorrekció folytán szándékosan ki van hagyva a *p*, s amely szintén Bél sajátja, bár persze nemcsak ő alkalmazza (lásd Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, 362., 377., 400., 420. stb.). A sűrű központozás az életrajzban (lásd pl. „Belius autem [...] liber abiiit”. Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [6.], teljes terjedelmében lásd 66. j.) szintén erősen emlékeztet a Bél műveiben látható gyakorlatra, Bruckernél azonban máshol nem jellemző. Még néhány „bélizmus”: „tumultuante Ragoczyo” (uo. [6.], vö. „tumultuante Tökölío” [Bél: *Notitia*, IV. 226.], „cum Rákóczius coepisset tumultuari” [Bél: *Notitia ... Comitatum ineditorum*, II. 228.] stb.), „non potuit non” (Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.], vö. Bél Mátyás levelezése, 350.; Bél: *Notitia ... Comitatum ineditorum*, I. 259., 268., 282. stb.), „bonus ille” (Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [5.], vö. Bél Mátyás levelezése, 187., Bél: *Notitia*, I. 34., 228., 250., III. 332., Bél: *Notitia ... Comitatum ineditorum*, I. 222., III. 432., 525. stb.). A sor még hosszan folytatható lenne olyan, Béltre szintén jellemző kifejezésekkel, illetve ortográfiai sajátosságokkal, amelyek önmagukban nem tűnnek jelentősnek, de sűrű előfordulásuk és nagy számuk miatt ugyancsak Bél szerzősége felé mutatnak (exstruxit, adflixit [extruxit, afflixit helyett!], quippe quod [6.], iure iurando [külön!] [uo.], nempe [6.], quomodocunque [7.], sciagraphia [7.], manum de tabella submovere [8.] stb.).

³³ Lásd a bevezető bekezdést (Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [3.]), illetve a záró bekezdést (uo. [8.]). Szintén Brucker szellemes kiegészítése lehet pl. az a beszúrás, miszerint a „barbárság” és a „tudatlanság” előre megjegyezte, hogy micsoda ellenségüké válik majd Bél felnőtt korában, ezért összefogtak, s igyekeztek őt elveszejteni, vagy legalább akadályozni. („vidisse barbariam [...] infausto foedere conspiravisse.”) Uo. [3.]

Ha viszont egy – néhol átdolgozott és kiegészített – önéletrajznak tekintjük a terjedelmes biográfiát, akkor egészen más megközelítés szükséges hozzá – egyben rendkívül ígéretes távlatok nyílnak az értelmező előtt. Maga az önéletírás, illetve tágabb értelemben az egodokumentumok népszerű témának számítanak: a történettudomány mellett az irodalomtudomány, a narratív pszichológia, illetve a kulturális antropológia kutatói is foglalkoznak e forráscsoporttal.³⁴ Az általuk alkalmazott módszerek, megközelítések egy történész számára is hasznosak lehetnek – sőt, az önéletrajzok jellemzőivel kapcsolatos megállapításaik egyrészt újabb argumentumokkal szilárdítják meg feltételezésünket, másrészt, ahogy említettem, a továbblépést is segítik.

Hogy az egyik legfontosabb vonással kezdjük, a Brucker-szövegből jól kivehető az életútnak az önéletrajzokra jellemző megkonstruálása: az egész szöveg apologetikus jellegű, vagyis az önéletíró rokonszenvet és együttérzést igyekszik kelteni saját maga iránt az olvasóban – ami együtt jár az önéletrajzi tények bizonyos „stilizálásával”.³⁵ Erre lehet példa, hogy többször is szó esik Bél „gonosz” ellenségeiről (*obtretractores, delatores*), akik hazugságokat terjesztenek róla és bevádolják a hatóságoknál, s akik ellen hősünk mindig fényesen bizonyítja ártatlanságát (lásd [6.], [8.]).³⁶ Jellemző az önéletrajzokra továbbá, hogy az életesemények nem egyenletesen oszlanak el: vannak „sűrűsödési övezetek”, avagy „visszaemlékezési csúcok”. Ezek leginkább a 11–20., illetve 21–30. életév között figyelhetők meg, mivel eme időszakban nagyon fontos, meghatározó életesemények történnek velünk, s ekkor hozunk meg életre szóló döntéseket.³⁷ Ez a sajátosság is pontosan illik a tárgyalt biográfiára, mivel igen nagy terjedelmű az ifjúkor ([3.]–[4.]), illetve a 21–30. év közötti időszak – vagyis az egyetemi és besztercebányai évek – tárgyalása is ([4.]–[7.]).

Szintén igen árulkodó, hogy a szövegünkben egymást érik az úgynevezett mikro-narratívumok, vagyis a kicsiszolt, szóban vélhetőleg többször előadott, megformált epizódok. Ezek az élettörténetek tipikus építőanyagai, amelyeken erősen érződik a személyesség.³⁸ A Bruckernél olvasható szövegben ilyen szépen megformált mikronarratívum hősünk ifjúkori fejsérülésének elbeszélése ([3.]), találkozása Pilárik Jánossal ([3.]–[4.]), pályaválasztási hezitálása Halléban ([5.]), vagy éppen a Heister-epizód ([6.]), amelyről

³⁴ Eltekintve itt a nemzetközi irodalom felsorolásától, csak a honi szerzőktől említek néhány fontosabb munkát: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Bp., 2014. (lásd elsősorban az egodokumentumokkal foglalkozó blokk tanulmányait); K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Bp., 2015. (lásd az első rész tanulmányait); a pszichológiai megközelítéshez igen hasznos tanulmányokkal: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Bp., 2001., illetve uő: *Az önéletírás pszichológiájáról*. In: *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Szerk. Kiss László. Bp., 2010. 267–287. Eme pszichológiai megfigyelések 17–18. századi önéletírásokra való alkalmazhatóságának a korlátait is jelzi S. Sárdi Margit: *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások*. In: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*. Szerk. Balázs Mihály – Gábor Csilla. Kolozsvár, 2007. 209–222. Az irodalomtörténeti és az antropológiai nézőpontra és módszerekre lásd Tóth Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*. Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár 40.)

³⁵ Pataki: *Élettörténet és identitás*, 280.; Tóth Zs.: *A koronatanú*, 163., 190.

³⁶ Az egyszerűség kedvéért az (ön)életrajz (Brucker[–Bél]: Matthias Belius) egyes oldalaira így hivatkozunk a szövegben, a már említett, általunk meghatározott oldalszámok szerint.

³⁷ Lásd Pataki: *Élettörténet és identitás*, 316.

³⁸ Uo. 318.

alább még bővebben is szó lesz. Végül jellemző az önéletírásokra az úgynevezett megtört ívű pályarajz, ahol a történetséma a siker és kudarc, felemelkedés és csapás váltakozásából áll.³⁹ Ez szintén igaz a mi biográfiánkra, hiszen Bél – azt hiszem, most már fogalmazhatunk így – számos kudarcát, próbatételét, meghurcoltatását beleírja a szövegbe, például az iskolai tanulmányai során ([3.]–[4.]), illetve Halléból való hazatérése után ([5.]–[6.]).

Több tudományág, illetve szerző is hangsúlyozza az önéletrajz fikciós jellegét, ami alatt azt értik, hogy a szerző alárendeli az élettörténetét bizonyos társadalmi konvencióknak, elvárásoknak.⁴⁰ Bél esetében a Rákóczi-szabadságharc megítélésénél ez többször is megfigyelhető. Az 1746-ban megjelent életrajzban erősen elítélő felhanggal ír az eseményről: még a protestáns egyházaknak tett kedvező lépéseket is negatív kontextusba helyezi, mondván, Rákóczi csak így akarta a lutheránusokat lekötelezni magának.⁴¹ Feltűnő továbbá, hogy „zavargásként” jellemzi a mozgalmat, a kurucokat pedig „lázadóknak” nevezi (*tumultuante Ragoczyo, rebelles*),⁴² illetve hogy elmondása szerint „veszedelemként” élte meg, amikor egyes evangélikus főurak udvari lelkészül ajánlották őt Rákóczinak, mivel magyarul, „csehül” és németül egyaránt tudott.⁴³ Amikor a szabadságharcról írt, Bélnek nyilván alkalmazkodnia kellett a politikai helyzethez, s még inkább kompenzálnia; hiszen ismert, s maga is utal rá, hogy Rákóczinak köszönhetően lehetett a beszercebányai Szent Erzsébet-templom lelkésze ([6.]) – ez is egy volt az evangélikusoknak visszaadott templomok közül. A szabadságharc és vezetője iránti ellenszenv ugyanakkor őszintének tűnik: a nagy országleírásában is mindig határozottan elítéli Rákóczi mozgalmát, a belháborúval járó pusztítást. Érezhető nála azonban némi igazodás is a hivatalos bécsi állásponthoz, illetve az a törekvés, hogy a felelősséget csak a fejedelemre és Bercsényire tolja (és elhallgassa az amnesztiát nyert résztvevők felelősségét, így például a református Ráday Pálét, akivel jó viszonyban volt).⁴⁴

³⁹ Pataki: *Élettörténet és identitás*, 343–344., 350.

⁴⁰ Lásd erre uo. 232., 256–258., 265–266., 271–272., 274., 278–279.; K. Horváth: *Az emlékezet betegei*, 32–36., 39., 72., 74. stb.; Tóth Zs.: *A koronatanú*, 37–45.

⁴¹ „Ragoczyus protestantibus, ut eos rebus suis redderet obnoxios, gymnasia, templa et scholas olim adeptas restituerat magno numero...” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [5.]. [„Rákóczi, hogy lekötelezze saját ügyének a protestánsokat, nagy számban adott vissza nekik gimnáziumokat, templomokat és iskolákat, amelyeket egykor elvettek tőlük...”]

⁴² Lásd uo. [6.]

⁴³ „Maxime vero in angustias coniectus est noster, cum senatores evangelici, qui cum Ragoczyo [!] erant, Belium illi in aulicum concionatorem evocandum suasissent, quod Hungaricae, Bohemicae et Germanicae linguae facultatem usumque teneret, isque consilium probavisset.” Uo. [5.]–[6.]. [„Igen szorult helyzetbe került viszont az emberünk, amikor a Rákóczi mellett álló evangélikus szenátorok azt ajánlották neki (Rákóczinak), hogy őt (Bélt) hívja meg udvari hitszónoknak – mivelhogy a magyar, cseh és német nyelvet egyaránt ismeri és használni tudja –, s amaz (Rákóczi) pedig helyeselte ezt a tanácsot.”] A „cseh” nyelvtudás vonatkozhatott egyrészt arra, hogy a szlovákok írásban – így az egyházi, vallásos kiadványokban is – a cseh irodalmi nyelvet használták; de Bél akár az élőszóban előadott prédikáció nyelvére is célozhatott. A „cseh” nyelv kérdésére ebben a vonatkozásban lásd Csepregi Zoltán: *A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján*. In: *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Szerk. Szabó Lajos. Bp., 2016. 92.

⁴⁴ Lásd erre korábbi tanulmányunkat: Tóth Gergely: *Felekezetiiség és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. Történelmi Szemle* 52 (2010) 13–21. Nem tartható tehát az az álláspont, hogy Bél elkötelezetten kuruc érzelmű lett volna, amit aztán kénytelen volt „elfojtani” – ahogy

Az életrajzát az egyén folyamatosan újra konstruálja, átértékeli az éppen adott szituációnak megfelelően.⁴⁵ Talán egy ilyen újraírásnak lehetünk tanúi az 1746-os biográfiaiban. Ehhez a viszonyítási alapot Bél két korai önéletrajza adja: az egyik a hallei árvaház anyakönyvében, avagy a Francke-Albumban lévő, 1705-ben írt autográf szöveg, a másik pedig a lelkészavatási, avagy ordinációs jegyzőkönyv 1708. évi bejegyzése, szintén magától Béltől. Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy a származásával kapcsolatban milyen adatok szerepelnek e két textusban, illetve az általunk vizsgált biográfiaiban, akkor talá-lunk egy-két érdekes eltérést. A hallei anyakönyvbe Bél még azt írta, hogy Ocsován született, 1684. március 22-én, apja „Matthias Bél”, a mondott város mészárosa, anyja „Elisabeth Csesznek”.⁴⁶ Az ordinációs jegyzőkönyvben már nem említi apja foglalkozását; édesanyja nevét (majdnem) ugyanúgy írja le [Csesznek]; a születési dátum március 23-ra módosul.⁴⁷ Az általunk tárgyalt szövegben viszont már ezt olvassuk: „Bél Mátyás, eme igen híres férfi 1684. április kalendae-jának kilencedik napján [március 24-én – T. G.] született Ocsován, amely egyike Magyarország bányavárosainak Zólyom vármegyében; apja Bél Mátyás, eme város jeles polgára, anyja Cseszney Erzsébet volt.”⁴⁸ Szembeszökő a különbség: amellett, hogy a születési dátum ismét ugrik egy napot,⁴⁹ Ocsova itt már „bánya-

az a korábbi irodalomban olvasható. Vö. Haan: *Bél Mátyás*, 23–24.; Wellmann: *Bél Mátyás*, 389.; Zombori István: *Bél Mátyás és a Notitia Hungariae*. In: *Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása*. [S. a. r., tan., jegyz. Zombori István. Ford. Lakatos Pál – Téglássy Imre.] Szeged, 1984. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/2) 122–123. (Tévesen interpretálja a Heister-epizódot is.) Annak ugyanakkor van nyoma, hogy a hallei peregrinációja során még bizalommal tekintett a mozgalomra, s különösen a szécsényi gyűlésnek (1705) a protestáns felekezetek számára kedvező végzéseire – úgy tűnik, hogy a Rákóczi-mozgalommal kapcsolatban erre az egy mozzanatra később is pozitívan tekintett vissza. Lásd erre Tarnai: *Bél Mátyás (1684–1749)*, 14.; Kincses Katalin Mária: *A tolerancia realitása. A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban. Hadtörténeti Közlemények* 116 (2003) 839–841.; Tóth G.: *Felekezetiesség*, 19.

⁴⁵ Lásd Pataki: *Életrajz és identitás*, 228., 230–232., et passim; Kövér: *Biográfia és társadalomtörténet*, 147., 161.; K. Horváth: *Az emlékezet betegei*, 32–33., 35.

⁴⁶ „Matthias Bél [!] Otsovia Hungarus, Anno 1684. die 22. Martii in hanc lucem editus, in Hungaria in Comitatu Soliensi, Otsoviae. Parentes naturae munere nactus Matthiam Bél, iam dicti oppidi Otsovae Ianionem; matrem Elisabetham Csesznek.” [Bél Mátyás:] *Quod cedat in maiorem Dei gloriam! Matthias Bél, Otsovia Hungarus...* In: *Album eorum studiosorum, qui in Orphanotropheo Glaucha-Hallensi mensae, quam vocant ordinariae participes victum quotidianum, ex benignissima Summi Patris nostri manu accipiunt, et cum brevi vitae delineatione nomina sua dederunt: continuatum anno 1706 men. Jun.* Archiv der Franckeschen Stiftungen. Hauptarchiv. D 11b. Halle 1698–1713. p. 19. A szöveget teljes terjedelmében közli és fordítását is adja: Sipos Istvánné: *Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései. Magyar Pedagógia* 62 (1962) 84–85.

⁴⁷ „Matthias Bél, natus Otsoviae in Comitatu Zoliensi, patre Matthia, matre Elisabetha Csesznek, anno 1684. d. 23. Martii...” Lásd CXLVII. Matthias Bél. Univerzitiná knižnica v Bratislave. MS 709. *Matricula ordinatum [...]* districtus montani. 58. A jegyzőkönyv másolatban maradt ránk, de a jelöltek eredetileg saját kezűleg jegyezték bele rövid biográfiájukat. A kötetre és általában az ordinációs könyvek jellegzetességeire lásd Szabó András Péter: *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraiújkorász” szemmel. Történelmi Szemle* 56 (2014) 145–147.

⁴⁸ „Natus est vir celeberrimus Otsovae, quae in montanis Hungariae urbibus in Comitatu Zoliensi est, IX. Cal. Apr. Anni MDCLXXXIV. parente Matthia Belio, praecipuo eius oppidi cive, matre Elisabetha Cseszney [!].” Brucker[–Bél]: *Matthias Belius*, [3.]. A „Cseszney” bizonyosan nyomdahiba, mert a német változatban helyesen „Cseszney” áll. Vö. Brucker[–Bél]: *Matthias Bel*, [2.].

⁴⁹ Bél ezt a dátumot (március 24.) adja meg a *Notitia*ban is, Ocsova ismertetésekor. Lásd Bél: *Notitia*, II. 499.

város”,⁵⁰ az apja nem „mészáros”, hanem „jeles polgár”,⁵¹ anyja neve pedig már a nemesi csengésű, magyaros y-nal van ellátva.⁵² Itt tehát Bél mintha „megemelte” volna a saját származását egy kissé – a reprezentatív kiadványhoz igazodva.

Az önéletrajz narratívái és énformálási módszerei

A nehéz sorsú diák és a reformer tanár figurája

Az alábbiakban azt szeretném megmutatni, hogy melyek az önéletrajz főbb narratívái, vagy más fogalomkészletet használva, Bél milyen önreprezentációt alkalmaz, azaz milyen szerepkörökben igyekszik megjeleníteni magát, s e szerepek együtteséből milyen identitást alakít ki magának.⁵³ Az első nagy narratíva a küzdelmes diákévekről szól, amelyeket Halle koronáz meg, majd folytatólagosan ebből nő ki az első szerepkör, a reformer peda-

⁵⁰ A német változatban is: „in der Ungarischen Bergstadt Otsova.” Lásd Brucker[–Bél]: Matthias Bel, [2.]. Elképzeltető itt ugyanakkor, hogy Brucker hibázott, vagy torzított; az legalábbis meghökkentő, hogy Bél „bányavárossá” tette Ocsovát, amelyről a *Notitiában* azt írja, hogy bár mezőváros volt egykor, a saját korára faluvá süllyedt. Vö. Bél: *Notitia*, II. 499.

⁵¹ Tanulmányában Tóth Árpád számos példával jelezte, hogy a korban a mészárosmesterség megbecsült szakma volt, amely anyagi és társadalmi téren is kedvező lehetőségeket kínált. Rámutat emellett, hogy Bél sógornője, Anna Catherina Herrmann Matthias Pauer pozsonyi mészárosmesterhez ment feleségül, aki tekintélyes városi és egyházi hivatalokat viselt, illetve más mészárosokkal társaságba tömörülve részt vett a marhakereskedelem bonyolításában, ahogy azt is jelzi, hogy Bél beilleszkedését Pozsonyba érkezte után egy szintén nagy tekintélyű városi mészáros, Georg Kerntler segíthette. A fentiekre alapozva úgy véli, hogy talán Bél apja szintén tehető ember lehetett, aki részt vett a marhakereskedelemben, és kapcsolatban állt a pozsonyi kollégáival. Tóth Á.: Egy tudós-lelkész, 253–255., 257., 260. Még ha minderre nincs is konkrét bizonyíték (s felhozható ellene, hogy idősebb Bél nem Pozsonyban, hanem a falusias Ocsován tevékenykedett), az valószínű, hogy Bél apja vagyosabb ember volt, mint ahogy a korábbi életrajzírók feltételezik. Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy Hajnóczy [Haynóczi] Dánielnek (1690–1747), a soproni evangélikus iskola jeles rektorának – Bél tudós barátjának, és vállalkozásai lelkes segítőjének – az édesapja szintén mészáros volt. Eva Kowalská – Karol Kantek: *Magyarországi rapszódia, avagy Hajnóczy József tragikus története*. Békéscsaba, 2016. (Kor/ridor Könyvek 4) 29–30. A fentiek ellenére áruklodónak tartom, hogy a *lanio* („mészáros”) helyett a *praecipuus civis* („jeles polgár”) szerepel itt, ami nyilván sokkal jobban csegett egy ilyen díszes arcképcsarnokban.

⁵² Igencsak megfontolandó ebben a kérdésben Ján Tibenský megállapítása, aki felhívja a figyelmet a szlovák ajkú hungarus-értelmiség körében ekkor feltűnő névmagyarosításra (Lipták [?] – Liptai, Matula – Matolai). Tibenský: *Veľká ozdoba Uhorska*, 216. Hasonlóra találunk példát az előző jegyzetben említett Hajnóczy Dánielnél, aki a Hayni/Hajny névalak helyett kezdte használni a magyarosabb Hajnóczyt. Kowalská–Kantek: *Magyarországi rapszódia*, 29., 35–36. Nem tartom kizártnak tehát, hogy a változtatással Bél az anyja magyar származását akarta kommunikálni – de e bonyolult kérdés tisztázását külön tanulmányban tervezem elvégezni.

⁵³ A témára vonatkozó alapvető szakirodalom: Stephen Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*. Chicago, 1980. Jól használható esettanulmány: Csehly Zoltán: Humanista énformálási technikák a quattrocento tájkán és napjainkban. *Jelenkor* 45 (2002) 321–328. Ami az önéletrajzokban jelentkező *self-fashioning* kérdéskörét illeti, Bethlen Miklós önéletírását elemezve hasonló vizsgálatot végzett el Tóth Zs.: *A koronatanú*, 147–192. Magam is tettem már kísérletet ilyen típusú analízisre Bocatius János *Olympias carceraria* című emlékirata kapcsán. Tóth Gergely: Az erasmista szatirikus és a bebörtönzött mártír. Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria*. In: *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*. Szerk. Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor. Bp., 2017. 61–75.

gógus alakja. Ahogy jeleztük, Bél feltűnően részletező módon beszéli el iskolai tanulmányait a Bruckernek elküldött szövegben – és tegyük hozzá, feltűnően leplezetlenül. Traumatikus élmények követik egymást: az ifjú diák megtapasztalja a fizikai agressziót, betegségeket, és elsősorban az alacsony tanítási színvonalat. Losoncon diáktársai verekedésekor tétlen szemlélőként súlyosan megsebesül; a kálnói iskola az iskolamester halálával megszűnik, s ő komolyan megbetegszik itt is; Alsósztrégován, amint bevallja, „teljesen hozzászokott a mezei múzsákhoz”, vagyis a parlagisághoz, s csaknem felhagy a tanulással ([3.]). Besztercebányán újabb csalódás éri: bántalmazó tanára lesz, s ezért elmarad a tanulmányokban, és ismét kiábrándul az értelmiségi pályából.⁵⁴ Szinte az utolsó pillanatban érkezik a megmentő, Pilárik János, aki átviszi saját osztályába, majd jön ifjabb Burius János, aki Bél előképeként, pietista szellemiségben megújítja az iskolát ([3.]–[4.]). A folytatás azonban vigasztalan: a pozsonyi iskola, ahová Bél tovább megy, szintén tragikus állapotban van, és saját bevallása szerint a pápai református gimnázium sem nyújtott számára értékes tudást ([4.]).

Ez a diákkálvária jócskán túlmutat önmagán – kiválóan példázza és fontos adalékokkal egészíti ki azt, amit az evangélikus iskolák korabeli helyzetéről tudunk. Ha körültkintünk, a helyzet mindenhol hasonló: a gyászévtizedben, 1671 után a hatóságok a protestáns iskolákat bezáratták, a tanárokat kriminalizálták, s az iskolaépületeket elvették, majd ezt követte a háborús időszak, tanárhiány, pénzhiány, a diákok nyomora, állami, egyházi, kamarai, katonai retorziók, korlátozások, végül a Rákóczi-szabadságharc.⁵⁵ Az evangélikus nemesek által nyitott tanintézmények, amelyekkel ezen a tragikus helyzeten próbáltak segíteni,⁵⁶ sokszor gyenge színvonalúak voltak és ingatag lábakon álltak – amint azt Bél példája is meggyőzően mutatja a losonci, kálnói és alsósztrégovai iskolával kapcsolatban. Részben összecseng a Bél által rajzolt képpel diákjának, Hruskovics Sámuelnek, a későbbi szuperintendensnek az önéletrajza, aki hasonló nyomorról, diák- és tanár-agresszióról számol be.⁵⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Hruskovics a sokszor igen

⁵⁴ „Ast, quae eius infelicitas fuit, iterum plagosum Orbilius praeceptorem nactus, qui in terga puerorum inhumaniter saeviebat, integrum annum inter scholasticos cruciatus ingemebat, eo tempore ne primam quidem declinationem rite edoctus. Ergo deponere animum propemodum coepit Belius, literisque infensus, quamvis artem sellulariam occupaturus videbatur, quam diutius in hoc ergastulo mansurus.” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [3.]. [„De, amilyen szerencsétlen volt, ismét egy ütlegelő Orbilius lett a tanára, aki embertelen módon verte a diákokat. Egy teljes éven át nyögte az iskolai kínzásokat; eme idő alatt még az első declinatiót sem tanulta meg rendesen. Így aztán szinte teljesen elcsüggedt Belius, a tudományoknak pedig az ellensége lett, és úgy tűnt, bármilyen mesterséget elsajátít inkább, mint hogy tovább maradjon ebben a dologházban.”]

⁵⁵ Példának elég itt a pozsonyi és a besztercebányai gimnázium viszontagságos sorsára utalni. Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*. Pozsony, 1896. 103–126.; Rosenauer Károly: *A besztercebányai a. h. ev. gymnasium története*. Besztercebánya, 1876. 58–94. Az utóbbi helyzetének érzékeltetésére: 1688-ban a kisiskolásokat egy nyitott pajtában oktatták a külvárosban, a rektornak pedig fűtetlen szobában kellett tanítania a nagyobbakat; sokan távoztak emiatt az iskolából. Uo. 80–81.

⁵⁶ A besztercebányai iskola siralmas állapota (lásd előző jegyzet) például elégségesen magyarázza, hogy Bél 1690 körül miért nem ott, hanem a távolabbi losonci magániskolában kezdte meg a tanulmányait.

⁵⁷ A jó tollú és szívesen mesélő Hruskovics önéletrajzában egymást váltják a színes történetek alkoholista, diákokat verő tanárokról, agresszív, másokat zaklató, libákat lopó diákokról, az utazást fenyegető kurucokról és ruszin rablókról, vagy éppen arról, hogy hősünk iskolai éveit miként segítette saját pénztelenségén és nyomorán kántálással, mezei munkával, magántanítással. Samuel Hruškovic: *Život Samuela*

mostoha körülmények ellenére tanárai többségéről jó véleménnyel van, s tisztelettel emlékezik meg róluk: ő tehát nem emeli ki annyira az iskolák elkeserítő állapotát. Az eltérő hangnem adódhat tényleges különbségekből – Bél első iskolai éve, mint láttuk, különösen szerencsétlenek voltak –, illetve a két ember másfajta habitusából, de adódhat az ocsovai származású tudós nagyon erős hivatástudatából is, amellyel a besztercebányai és pozsonyi iskolák megújításához hozzáfogott. Vagyis nála a narratívában döntő szerepe lehetett az alacsony oktatási színvonal hangsúlyozásának – amelyet saját sorsán keresztül mutatott meg –, hogy ezzel is érzékeltesse saját későbbi tevékenysége fontosságát.

A honi állapotoknak éles ellentétét képezi Bél életrajzában a hallei egyetem. Név szerint felsorolja professzorait – ez egy tudós esetében amúgy is döntő jelentőségű –, illetve büszkén jegyzi meg, hogy a nagy pietista egyház- és iskolaszervező, Francke rábízta fia oktatását, és a híres árvaházi iskolában a latin nyelv tanítását.⁵⁸ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Bél itt, Halléban kezdte meg pedagógusi pályafutását, vagyis egy olyan intézményben kezdett el tanítani, amelyet Francke reformpedagógiai célkitűzései – anyanyelvi oktatás, reáliák tanrendbe való beépítése, észszerűsített, gyakorlatias latintanítás – határoztak meg.⁵⁹ Ez egy olyan tapasztalat volt neki, amelyet aztán itthon minden tehetségével kamatoztatni akart.

Erre nyílt tér a besztercebányai iskolában. Bél igen bőbeszédű, amikor leírja, hogyan támasztotta fel rektorhelyettesként, majd rektorként a tanintézményt. Elmondása szerint hatalmas lendülettel kezdte meg a munkát: a hébert és a görögöt visszahozta az oktatásba, a latint hallei tanára, Cellarius elvei szerint tanította, az iskolai fegyelmet megszilárdította, a felső osztályokba pedig filológiai, bölcseleti, történeti, földrajzi, teológiai tanulmányokat vezetett be ([6.]). Pozsonyi tanári reformjai bemutatásakor még részletesebb: mint írja, amikor elkezdi a munkáját, alig van diák a nem sokkal korábban alábbhagyott pestis miatt, de rövidesen százak jönnek mindenhonnan, ő pedig szervez, tankönyveket ír, tanárokat képez ki, kijelöli a pontos tanrendet, tananyagot, tanítási módszereket. Valószínűleg hosszabban írt az általa kiadott tankönyvekről is, de sajnos ezt a részt Brucker lerövidítette ([7.]).⁶⁰

Hruškovica (Vita Samuelis Hruscowitz). Z latinského rukopisu pripravila na vydanie, preklad J. Viličkovského z r. 1943 upravila, štúdiu a poznámky napísala Ľudmila Ozábalová. [S. a. r., ford. Ján Viličkovský. Kiad. Ľudmila Ozábalová.] Bratislava, 2000. 32–64. (Ezzel az értékes forrással a jövőben részletesebben is kívánunk foglalkozni.) Hruskovic's önéletírásának eme részeit szintén párhuzamba állítja Bél életútjával Jozef Fraňo: A tudós Bél. Regényes korrajz. [Ford. Offertáler-Havasi Béla.] Miskolc, 2006. 31–32., 37, 40–41.; Kollárová-Nagy: Matej Bel, 19.

⁵⁸ „Quod cum valde probaretur Franckio, eum non solum filii institutioni, sed et Latinis, quae in orphanotrophaeo sunt, scholis praeferit...” Brucker[-Bél]: Matthias Belius, [4.]-[5.]. („Francke rendkívül méltányolta ezt [Bél tanulmányi eredményeit – T. G.], s ezért nemcsak fia nevelőjének tette meg, hanem az árvaházban is rábízta a latin oktatását...”)

⁵⁹ Francke reformjaira lásd saját írásait: A[ugust] H[ermann] Francke's *Pädagogische Schriften. Nebst der Darstellung seines Lebens und seiner Stiftungen*. Hrsg. G. Kramer. Langensalza, 1885. Magyar nyelvű összegzések: Payr Sándor: *A pietismus paedagógikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők*. Pozsony, 1908. 34–61.; Sipos: Bél Mátyás, 95.; Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged, 2001. 29–33.

⁶⁰ A rövidítésre lásd 28. j. Bél besztercebányai és pozsonyi rektorságára, iskolai reformjaira lásd Haan: *Bél Mátyás*, 21–30.; a pozsonyi időszakra igen részletesen: Markusovszky: *A pozsonyi*, 127–224.; mindkét idő-

Ebből is látható: Bél nagyon fontosnak tartotta, hogy pedagógusi munkásságát minél hosszabban prezentálja. Az, hogy ilyen meghatározó volt életében a tanári hivatás, az egyrészt bizonyosan Halle és Francke hatásának köszönhető, hiszen közelről láthatta a nagy reformer pedagógiai újításait, sőt maga is elsajátította őket a gyakorlatban. Ugyanakkor saját egyháza iskoláinak kiábrándító helyzete is sokat számíthatott – a gimnáziumok feltámasztása, diákokkal való megtöltése, a színvonalas oktatás biztosítása szinte élet-halál kérdés volt ekkor a súlyosan korlátozott evangélikus egyház számára. Éppen saját diákévei nyomorúságának elbeszélése ad igazán súlyt és jelentőséget a későbbi pedagógiai tevékenységének.

Természetes ezek után, hogy Bél büszke volt sikereire, a besztercebányaiak és pozsonyiak hálájára, s a diákok szeretetére is. Erre többször is kitér, sőt, azt is megemlíti, hogy besztercebányai tanítványai könnyezve búcsúztatták 1714. évi távozásakor, és alig akarták elengedni. Ezért fájhatott neki annyira, hogy – amint írja – a bányavárosi gimnáziumban az utána jövő rektor nem felelt meg eléggé a feladatának, a rektorhelyettes pedig egyenesen azon dolgozott, hogy lerombolja, amit ő, azaz Bél épített ([7.]).

De vajon valóban olyan jelentősek és különlegesek voltak Bél reformjai, s valóban ennyire szerették diákjai? Az egyik kontrollforrásunk a besztercebányai, illetve a pozsonyi iskola anyakönyve lehet. Ezekből kiderül, hogy 1714–1719 között, tehát Bél pozsonyi rektorsága idején egykori besztercebányai tanítványai közül tizenheten felkeresték a pozsonyi iskolát is – ami nem kevés, ha meggondoljuk, hogy az anyakönyvekbe csak a classis primába, tehát a legmagasabb osztályba járó diákok iratkoztak be (Bél Besztercebányáról való távozásakor 22 fő volt ebben az osztályban).⁶¹ Természetesen Bél sikerességét jelzi a két iskola diáklétszámának jelentős gyarapodása is rektorsága idején.⁶²

Másrészt, ismét érdemes elővenni ezen a ponton Hruskovicz önéletírását, akinek a tanúságtétele azért is érdekes, mert egyébiránt – amint azt még látni fogjuk – igen kritikus volt Béllel szemben annak pietista nézetei miatt. De az egykori tanítvány szerencsére összetett jellemzést ad mesteréről. Kijelenti egyrészt róla, némi rosszallással, hogy „minden hazai iskolát meg akart újítani”, s e célból tankönyveket adott ki – vagyis a kortársak is jól értékelték azt a reformer lendületet, ami Bél fenti szavaiból is kiérződik.⁶³ Másrészt viszont azt is írja, hogy a Halléből érkezett rektor az ifjúság kiművelésében, és akár a legmihaszna diákok felkarolásában is rendkívül sikeres volt, köszönhetően csodálatos magabiztosságának, s jól átgondolt tanítási módszerének – olyannyira, hogy Hruskovicz szerint egyenesen arra született, hogy tanár legyen.⁶⁴ Folytathatnánk még a ké-

szakra jól adatolt ismertetés: Oberuč: *Matthieu Bel*, 41–88. Lásd még Sipos: Bél Mátyás; tanulmánykötet Bél pedagógiai munkásságáról: *Pedagóg Matej Bel*.

⁶¹ Tóth Gergely: Bél Mátyás besztercebányai diákjai. A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. 2009. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2009. 144. A Bél távozásakor átadott *classis prima*: uo. 162–163.

⁶² Uo. 139–140.; Markusovszky: *A pozsonyi*, 142.

⁶³ „Scholas patriae omnes reformare voluit, editis in hanc rem quibusdam grammaticis opusculis...” Hruskovicz: *Život*, 74.

⁶⁴ „Interim in erudienda iuventute, et corrigendis etiam nequissimorum hominum moribus admodum felix, adiutus insigni, quam habet, et admiranda parrhesia, prudentiaque didactica, adeo, ut ad scholas a natura factus videatur.” Uo. 72.

sőbbi szuperintendens elismerő szavainak citálását, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy belássuk: Bél valóban kiemelkedő tehetségű pedagógus volt, és ez alatt az évek alatt az iskolai munkát tekintette legfontosabb hivatásának. Ezt a tényezőt komolyan tekintetbe kell vennünk Bél pályájának értékelése során: azaz nem szabad, hogy a *Notitia* és általában a tudományos munkák „szívóhatása” miatt életének ezt a szakaszát elhanyagoljuk.

A meghurcolt pietista lelkész szerepköre

A következő, részben kódolt narratíva, illetve megjelenített szerep a pietista tanár, utóbb lelkész figurája, aki rengeteg ellenséget, gyalázkodót szerez munkássága során. Az ezzel járó konfliktusok alapos ismertetése a szövegben azt jelzi, hogy Bél számára alapvető élmény volt az üldöztetés, saját egyházán belül. Nem írja le a szövegben konkrétan, hogy mi okozta ezeket az indulatokat, de ezt a kortárs olvasó számára szinte nem is kellett jelezni, hiszen a nyilvánvaló és rejtettebb utalások ezt egyértelműsítették – gondolva itt a hallei tanulmányok és a Franckéhoz fűződő viszony említésére.

Bél már az 1707. évi rózsahegyzi zsinat kapcsán is jelzi fenyegetettségét, és nem is ok nélkül: a gyűlés egyebek mellett az evangélikus ortodoxia ekkori leghangosabb szószólója, Krmann Dániel szuperintendens és Szirmay Miklós pietistaellenes kirohanásairól híresült el, ráadásul Krmann egy beszédében külön kitért a Hallében tanult diákokra.⁶⁵ Bél jelezte, hogy a zsinat ekkor el is rettentette a Halléből való hazatéréstől ([5.]). Besztercebányán folytatódott ellene az aknamunka: mint írja, tevékenységével és növekvő hírével sok ellenséget szerzett, és ellenfelei bevádolták Sigbert Heister császári generálisnál, azt híresztelve, hogy egy halálra ítélt kuruc katonával egy olyan könyörgést mondatott el, amelyben a főtisztviselőkre és különösen Heisterre a legsúlyosabb átkokat szórta: amiért Heister dühében azt mondta, kivégezteti a papot. Ekkor az önéletrajzban egy szinte már hagiografikus részlet következik: Bél azt állítja, hogy nem rettent meg akkor sem, amikor megtudta, mi vár rá, hanem ártatlansága tudatában maradt a helyén, majd pedig szabadon távozhatott.⁶⁶ Ettől kezdve, mint írja, január 12-ét, vagyis felmentése napját mintegy második születésnapjaként ünnepelte ([6.]). Természetesen nem tudni, hogy kik vádolták be, és ebben Bél sem segít nekünk – hacsak nem annyiban, hogy az egész szövegben azt sejteti, hogy a lutheránus ortodoxia soraiból kerültek ki az ellenfelei.

⁶⁵ A gyűlés lefolyásának jól dokumentált összefoglalása: Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Bp., 1889.

⁶⁶ „Belius autem, cum, quae ipsi imminerent, comperisset, fugam, quam nonnulli suadebant, recusavit, et impavidum in statione sua, innocentiae praesidio tectum, fatum, quaecumque esset, se expectaturum pronuntiavit, et ita Deo tegente liber abiit.” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [6.] [„Bél pedig, miután megtudta, mi fenyegeti, elutasította a menekülést, amit némelyek javasoltak neki, s kijelentette, hogy félelem nélkül, saját állomáshelyén, ártatlansága által védelmezve várja a sorsát, bármi legyen is az. S így Isten oltalmazásával szabadon távozott.”]

Még súlyosabb konfliktust élt át beszercebányai rektorsága idején, ekkor már bizonyosan pietista, hallei kötődése, tanítási módszerei miatt.⁶⁷ Az ellenfelei – Bél megfogalmazása szerint – hazugságokat terjesztettek róla a lutheránusok körében, s meg is győzték a magyarországi tudós közvéleményt arról, hogy Bélt el kell űzni az országból. Az eperjesi akadémia közismerten ortodox tanárai adtak súlyt ezeknek a támadásoknak, s Bél kollégáit is ellene tüzelték, sőt, néhány előkelőt annyira felizgattak, hogy azok – amint a szövegben olvasható – már gyilkosságot terveztek Bél ellen. Emellett volt, aki úgy gondolta, hogy az udvarnál is fel kell jelenteni az ifjú lelkészt. Az egyházgondnokok gyűlést hívtak össze az ügyben, ahol hősünk – saját szavai szerint – csodálatos módon tisztázta magát a vádak alól.⁶⁸ Az eseményt igen nagy terjedelemben írta le Bél, ami jelzi, hogy élete egyik legtraumatikusabb élménye volt.

A konfliktus pontos körülményeit mindeddig nem ismerte a kutatás.⁶⁹ Nemrég azonban előkerült a gyűlésen lezajlott vizsgálat eredménye, illetve ennek írásba foglalt változata. Az 1711. november 2-án kelt iratból kiderül, hogy Bélt, illetve egykori tanárát, ifj. Burius Jánost, a beszercebányai német gyülekezet lelkészét azzal vádolták, hogy a hallei egyetemre irányították a diákokat, illetve Halléban tanult diákokat bizonyos előmenettel kecsegtetve hazahívtak; hallei professzorokkal leveleztek és hallei, pietizmusgyanus könyveket adtak az ifjúság kezébe; a halleiek nézeteit védelmezték, és a szószéken is pietista kifejezéseket használtak. Bél és Burius minden vádpontot visszautasított és egyben mindketten hitet tettek a lutheri ortodoxia mellett; ebben a gyűlés is megnyugodott, de figyelmeztette őket, hogy a jövőben se térjenek el az egyház által meghatározott tanoktól.⁷⁰

Úgy történt tehát minden, ahogy Bél előadta, továbbá az is kiderült, hogy a gyanúsítások alaptalanok voltak. Vagy mégsem? Akad ugyanis egy „koronatanú”: a fentebb már többször citált Hruskovicz Sámuel, aki 1711 májusától kis megszakítással 1714-ig Bél diák-

⁶⁷ Bél csak egy szóval jelzi itt a problémák okát, mondván, a „novitas” („újdonság”, „újítás”) volt az ő bűne, tehát nyilván a pietista tanok: „quamvis quidam malae caussae patronus Belium novitatis crimine apud aulam deferendum esse clamitaret...” Brucker[-Bél]: Matthias Belius, [6.] [„habár e gonosz ügy egynemely támogatója azt kiabálta, hogy Bélt az újítás vádjával fel kellene jelenteni az udvarnál...”]

⁶⁸ „In quo cum obiecta omnia mire diluisset Belius...” Uo. [„miután ezen (az egyházgondnokok ülésén – T. G.) az összes ellene felhozott dolgot csodálatos módon eloszlatta Belius...”]

⁶⁹ Ribini János, a neves evangélikus egyháztörténet írója is csak annyi további információt tudott, hogy ez az ügy 1711-ben zajlott le, továbbá Bél mellett ifjabb Burius Jánosnak, Bél korábbi tanárának (ekkor már német lelkésznek) is tisztázni kellett magát a pietizmus vádjá alól. Ioannes Ribini: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI. Posonii, 1789.* 358. Valószínűleg Ribini alapján beszámol róla Tarnai: Bél Mátyás (1684–1749), 14. Nem említi Bél életének áttekintésében ezt az epizódot Haan Lajos (Haan: *Bél Mátyás*), sem Belák: *Matej Bel* (a vonatkozó részt lásd 21–22.), sem pedig Jozef Minárik: *Curriculum vitae Mateja Bela*. In: *Bel: Doba – život – dielo*, 22–46. Röviden tárgyalja Tibenský: *Veľká ozdoba Uhorska*, 61–62.

⁷⁰ Az Eva Kowalská által felfedezett irat az eredeti dokumentum egykorú másolata. Lásd Szlovákiai Evangélikus Egyház Központi Levéltára [Ústredny archív evanjelickej cirkvi na Slovensku]. Az evangélikus egyház történetére vonatkozó levéltári dokumentumok gyűjteménye [Zbierka archívnych dokumentov k dejinám ECAV] II. 1. doboz. Sub C. Scripta diversi generis ad antiquitates pertinentia. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy a talált iratról tájékoztatott, s hogy annak fotóit önzetlenül megosztotta velem – illetve Martin Kováčnak, a levéltár munkatársának, hogy a fotózást engedélyezte. (Az iratot a jövőben publikálni is szeretnénk fontossága miatt.)

ja volt.⁷¹ Az ő szavaiból az derül ki, hogy Bél az iskolában „sok, teljesen óvatlan és ártatlan diákot esztelen rajongással töltött el saját maga, illetve nézetei iránt”, ám az ügyében összeült egyházi bíróság nem tudott semmilyen tévelygést rábizonyítani, így csak eltiltotta a hallei tanok jövőbeni terjesztésétől.⁷² Hruskovics szavainak súlyát növeli, hogy egyértelműen maga is Bél eme „rajongói” között volt, mivel bevallja, hogy mestere tanításai hatására túlzásba vitte a kegyességi olvasmányokat, sőt aszkézissel, böjtöléssel, ostoba fogadalmakkal gyötörte magát – ezért utólag visszatekintve óva intett mindenkit „e kegyetlen és halálos teológiától”, vagyis a pietizmustól. Nem marad adós a további magyarázattal sem, mivel egy hosszú kitérőben fogalmazza meg kifogásait e tanok ellen, felhozva egyebek mellett, hogy a „halleiek” a Krisztusban való hit helyett az ájtatosságra és a jó cselekedetekre helyezik a hangsúlyt.⁷³

Hruskovics természetesen erősen elfogult, mivel későbbi wittenbergi tanulmányai egyértelműen befolyásolták. De nem is ez a fontos nekünk, hanem az epizód magva. Az egykori diák „vallomása” azt mutatja, hogy a Halléban végzett fiatal Bél valóban megismertette a diákságot az újfajta kegyességi tanokkal, s ebben a szellemben nevelte őket, továbbá e tanok komoly teológiai, hitéleti kérdéseket is érintettek (a pietista „praxis pietatis” Hruskovicsnál, mint láttuk, szélsőséges formában csapódott le). Emellett az is világos a Bél elleni perből, hogy az evangélikus ortodoxia a pietista tanok iskolai megjelenésére hevesen reagált. Mindebből két következtetés adódik. Egyrészt a Bél ellen felhozott vádak ezek szerint mégsem voltak teljesen légből kapottak – még akkor sem, ha ő nyilván azt gondolta, hogy az általa közvetített tanok nem sértik a lutheránus dogmákat –, továbbá a neki szóló figyelmeztetés, miszerint tartózkodjon a hallei tanok terjesztésétől, jelezte a bizalmatlanságot iránta (önéletrajzában e figyelmeztetést nem említette). Másrészt talán az a megállapítás is korrekcióra szorul, hogy „a magyarországi evangélikus egyházon belüli pietista–ortodox viták nem érintettek hitelveket”,⁷⁴ hiszen az egyházi gyűlés az ortodox dogmáktól való eltéréssel vádolta Bélét, továbbá láthattuk, hogy Hruskovics teológiai jellegű kifogásokat is megfogalmazott a pietizmus képviselőinek nézetei kapcsán.

Az mindenesetre nem meglepő, hogy Bél – saját elmondása szerint – azért fogadta el a pozsonyiak hívását 1714-ben, mert abban bízott, hogy ott kevésbé ellenséges közegre lel majd ([7.]). Ám új lakhelyén is óvatosnak kellett maradnia – még 1719. évi lelkészé választása után is. Erre utalhat legalábbis az a talányos megjegyzése, miszerint ekkor, tehát új állásában először úgy tervezte, hogy átadja magát a „szent filológiának”, vagyis

⁷¹ Tóth G.: Bél Mátyás beszercebányai diákjai, 148., 156., 162.

⁷² „[Matthias Bel] ... multos discipulorum totos incautos et innocentes amore sui et hypothesium suarum insano imbuit, nec a consistorio, quod eius caussa congregatum erat, erroris alicius convinci, sed tantummodo ad cautionem de nullis imposterum Halensium studiis ac sententiis tenendis, aut commendandis adigi poterat.” Hruskovic: *Život*, 72., 74. Még lásd Oberuč: *Matthieu Bel*, 53.

⁷³ Hruskovic: *Život*, 74., 76.; Oberuč: *Matthieu Bel*, 53–54.

⁷⁴ Vö. Szelestei N. László: A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében. In: *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. Szerk. Balázs Mihály – Bartók István. Szeged, 2016. 53. Az egyébként kiváló és gazdagon adatolt tanulmányban Szelestei N. László külön fejezetet szán Bélnek (44–48.), de nem használja fel sem a Brucker-féle biográfiát, sem Hruskovics önéletírását, és a most előkerült iratot sem ismeri a Bél elleni 1711. évi vizsgálat lefolyásáról, így magáról a vizsgálatról sem szól.

a Szentírás magyarázatának – amire valaha a nagy mester, Francke tanította –,⁷⁵ „de miután megfontolta, hogy mely időszakban és milyen helyen él, ezt a tervét ismét elvetette, és teljesen a haza megismerésére szánta rá magát”.⁷⁶ Úgy gondolom, nem nehéz ebben észrevenni a pietista Bél megfontoltságát is, aki belátta, hogy a bibliai filológia művelésével újabb támadásoknak tenné ki magát – de a megjegyzésben benne lehet a honáért tenni akaró tudós döntése is, ami majd az általunk tárgyalt utolsó narratívához vezet át minket.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes még a most tárgyalt témánkkal kapcsolatban néhány megjegyzést tenni. A Bél által kidolgozott szerepkör, a méltatlan támadások kereszttüzeiben élő lelkes-tanár alakja nagyon sok kapcsolódási pontot mutat a korabeli önéletrírásokkal, egodokumentumokkal. A reformáció és ellenreformáció korában az egyén számos élethelyzetben kényszerült hite, felekezete megvallására, illetve számos személyes konfliktust kellett felvállalnia hitbéli meggyőződése miatt. Mindennek általában a korabeli önéletrajzokban is van lenyomata, sőt, az ezekben kialakított identitásoknak gyakran ez az egyik alapvető mozzanata – hogy tudniillik az adott személy vállalja személyes hitét, konfesszionális különbözőségét, mégha emiatt konfliktusba is kerül más felekezetűekkel.⁷⁷ Ilyen például Lackner Kristóf (1571–1631) önéletrajza, aki elmondása szerint Itáliában evangélikus hite miatt veszélybe kerül, illetve visszautasítja az egy szín alatti áldozást, itthon pedig – legalábbis szerinte – lutheránus volta miatt nem kap megfelelő jutalmat érdemeiért a királytól; és hasonló tapasztalható az ugyancsak evangélikus Johannes Bocatius (1569–1621) emlékiratában, aki a prágai börtönben az őt megtéríteni igyekvő katolikus foglárával vitatkozik.⁷⁸ De hogy kortársakat is említsünk, jó párhuzamként kínálkozik még Andreas Czemanka (1675–1759), a tudós turóci nemes, Bél önzetlen adatgyűjtője, aki önéletrírása szerint sok háborgatást szenvedett el evangélikus hite miatt a katolikus Révay Elek udvarában más udvaroncoktól, de a nála lévő Újszövetség és katekézis segítségével kitartott religiója mellett.⁷⁹ Végül érdekes analógia ebből a szempontból a már sokszor emlegetett Hruskovic, aki viszont saját wittenbergi ortodoxiáját, pietizmusellenességét tematizálja végig az önéletrajzban⁸⁰ – talán éppen azért olyan intenzíven, mert Bél kezei alatt, mint láttuk, „megkísértették” a hallei pietizmus tanai. Igaz, a pietizmus körüli viták is ekkor, vagyis a 18. század első évtizedeiben voltak a leghevesebbek, tehát harcos öntudata ennek is szól.

⁷⁵ Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [4.]. A Francke által igen fontosnak tartott bibliai filológia hallei oktatására lásd Johannes Wallmann: *A pietizmus*. Bp., 2000. 89–90.; Font: *Erdélyiek*, 28–29.

⁷⁶ „Ita ex scholastica palaestra dimotus Belius [...] planeque sibi proposuit, studia illa scholastica missa facere, seque totum ad philologiam sacram componere. Quod tamen consilium, et locum, quo vivebat, et tempus considerando, iterum abiecit, et ad cognoscendas res patriae se contulit...” Brucker[–Bél]: Matthias Belius, [7.]-[8.].

⁷⁷ Ezzel kapcsolatban fontos tanulmány, jó módszertani megközelítésekkel: Tóth Zsombor: *Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség*. In: *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*. Szerk. Móré Tünde – Tasi Réka. Bp., 2020. (Reciti konferenciakötetek 8) 11–50.

⁷⁸ Lacknerre lásd korábbi tanulmányomat. Tóth Gergely István: *Evangélikusként a király hűségén. A felekezeti identitás szerepe Lackner Kristóf soproni polgármester életművében*. *Soproni Szemle* 72 (2018) 240–247.; Bocatiusra ebben a vonatkozásban lásd Tóth G.: *Az erasmista szatirikus*, 69. 29. j.

⁷⁹ Czemanka önéletrajzának idevágó részletét citálja Szabó András Péter: *Egy elveszett gyűjtemény kincsei*. Ondrej Czemanka turóci nemes könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 136 (2020) 208.

⁸⁰ Hruskovic önéletrajzának vonatkozó részei: Hruskovic: *Život*, 74., 76., 94., 98., 102., 104., 106., 108. stb.

A saját hitért vállalt konfliktusoknak ugyanakkor van egy „minősített esete”, amikor az egyén üldöztetést szenved el a hite miatt. A korszakban, és szorosabban véve Magyarországon ez is igen gyakori jelenség, amit a gyászévtized protestánsüldözése csak felerősített. A hitükért, meggyőződésükért egzisztenciális veszélyeket elviselő személyek önéletírásában gyakran megjelenik a mártír-szerepkör artikulálása az események feldolgozásában. Az evangélikus és református emlék- és önéletírók ekkorra már támaszkodhattak a 16. századi francia és angol protestánsüldözések nyomán formálódó, majd a magyarországi gyászévtized idején további művekkel gazdagodó protestáns mártírológiára is.⁸¹ Úgy tűnik számomra, hogy Bél Mátyás is a mártír-szerepkör felé közelít, amikor beszámol az őt ért támadásokról. Úgy jeleníti meg magát előttünk, mint akit hitéért, meggyőződéséért, elveiért igaztalanul támadnak – ami miatt kétszer is veszélybe kerül az élete –, s ellenlábasait is erősen negatív színezettel mutatja be, szinte biblikus, zoltáros jegyekkel („irigyek”, „tudákosok”, „rosszakarók”, „ellenségek”, „gyalázkodók”, „vádlók”); ő viszont nem támad vissza, csak igazát bizonyítja.⁸²

A fentiekkel kapcsolatban két megállapítást lehet még tenni. Egyrészt, Bél egyáltalán nem túloz, amikor az ellene irányuló támadások hevesességéről ír. Számos egyéb eset bizonyítja, hogy valóban ő szolgált fő céltáblaként Magyarországon az evangélikus ortodoxia felől érkező pietizmuskritikának – nyilván azért, mert prominens és ismert figura volt.⁸³ Másrészt, énfőmálásának ez a szerepköre bizonyos egyediséggel bír, hiszen az evangélikus egyházon belüli pietista „kisebbség” tagjaként jelzi meghurcoltatását – igaz, kódoltan, de a korabeli olvasók számára érthetően. A viták idején nem válaszolt a támadásokra,⁸⁴ de élete vége felé közeledve úgy vélhette, hogy a pályája ismertetéséből nem hiányozhat ez a sok keserűséget okozó konfliktussorozat; szavaiból ugyanakkor kitetszik, hogy saját meggyőződésében nem ingott meg.

A honszerető értelmiségi alakja

Bél (ön)életrajzának, önreprezentációjának harmadik, gondosan felépített narratívája a szülőföldjéért tenni akaró, inkább az otthoni munkát választó hungarus-értelmiségi ethosza. Hősünket már németországi tartózkodása alatt húzza vissza a hazaszeretet („amor

⁸¹ A Bocatius emlékiratában megformált mártír-szerepkör kapcsán már bőségesen citáltuk az ezzel kapcsolatos irodalmat, így most elsősorban ehhez utaljuk az olvasót. Tóth G.: Az erasmista satirikus, 67–71. Mindenképpen megemlíthető ugyanakkor itt is az alábbi két fontos tematikus szám/tanulmánykötet: *Studia Litteraria* 51 (2012) 3–4. sz. (Protestáns mártírológia a kora újkorban); *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Szász Orsolya. Debrecen, 2015. Lásd még Nagy Réka: Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció. Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája. In: *Emlékezet és devóció*, 333–354.

⁸² Ellenségeire használt kifejezések: „adversarii”, „invidi”, „scioli”, „malevoli” (Brucker[–Bél]: Matthias Bélius, [6.]), „hostes”, „obtretractores” (uo. [7.]), „delatores” (uo. [8.]). Bél viszont – amint azt a szövegből megtudjuk – állhatatosságával, az igazsághoz való ragaszkodásával és az isteni gondviselés segítségével mindig megmenekül. Lásd uo. [6–8.].

⁸³ Szelestei: A pietizmus sajátosságai, 47.

⁸⁴ Uo. 47–48., 53.

patriae”) – amint azt a szövegben olvashatjuk –, de a sok zűrzavar egyelőre hátráltatja és elbizonytalanítja. Végül azonban atyai mestere, Joachim Justus Breithaupt rábeszéli, hogy térjen haza, mondván, többel tartozik a hazájának, mint a külföldieknek („plus eum debere patriae, quam alienigenis”) ([5.]). A honszeretet effajta tematizálása szokványos a kor-szak értelmiségénél: Hruskovics önéletírásában is többször megjelenik.⁸⁵

A hazatérés egyébként nagyon fontos döntés Bél Mátyás életében, s korántsem magától értetődő. Sok más pályatársa döntött ekkor a külföldi karrier mellett a hazai mostoha viszonyok és az evangélikusok elleni állami–egyházi presszió miatt, például Martin Schmeizel vagy Gottfried Schwarz.⁸⁶ A kifelé vezető utak szélesre voltak taposva: a gyászévtized alatt, mint ismert, a protestáns lelkészek és tanárok az áttérés, az emigráció és a rabság között választhattak, s a legtöbben a menekülés mellett döntöttek. Egy részük visszatért ugyan, de sokan idegenben maradtak.⁸⁷ Így aztán a külföldön peregrináló ifjak „elvesztése” valós veszély volt. Hruskovics is arról számol be, hogy az apja nem akarta kiengedni őt német egyetemre, mert félt, hogy fia kint marad, és nem lesz hasznára a hazának és a szüleinek.⁸⁸ Nem véletlen, hogy Bél is hosszan beszámol a vívódásról, hogy menjen-e haza vagy maradjon német földön; ahogy azt is megemlíti, hogy Breithaupt egyébként szívesen látta volna őt a hallei egyetemen, és más professzorok is nehéz szívvel engedték el, mert nagy reményeket tápláltak iránta ([5.]).

⁸⁵ „... disce, non ut scias, sed ut prosis, Deo, patriae, tibi...” Hruškovic: *Život*, 36., 38.; „ut [...] thesaurus non poenitendos mihi colligerem, quibus aliquando etiam patriae meae possem prodesse.” Uo. 98. A korabeli „területelví” patriotizmusról, a hungarus-értelmiségi hazafogalmáról lásd Tarnai: *Extra Hungariam*, 81–84.; Soós: *Értelmiségi minták*, 27–28.

⁸⁶ Martin Schmeizelre és németországi karrierjére Verók Attila: *Martin Schmeizel (1679–1747)*. Eger, 2015. Gottfried Schwarz esetében szerencsés, hogy ismerjük önéletrajzát, amelyben külföldre való távozása okaként a kedvezőtlen hazai állapotokat, az evangélikus oktatás nyomorúságos helyzetét jelöli meg, de több alkalommal utalt a protestánsokkal szembeni intézkedésekre, hitsorsosainak üldöztetésére is. Az önéletrajzot korábban részletesen ismertettem. Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Bp., 2016. 105–108.

⁸⁷ A gyászévtized alatti (elsősorban a lutheránus szlovák) emigrációra fontos új adatokkal és szempontokkal: Eva Kowalská: *Confessional Exile and National Identity. The Slovak Case*. In: *Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective*. Ed. Eva Doležalová – Jaroslav Pánek. Prague, 2011. 197–207.; Uő: *Na ďalekých cestách, v cudzích krajinách. Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesionálneho exilu z Uhorska v 17. storočí*. Bratislava, 2014. A hazatérők hányatott életéről, akár többszöri száműzetésükről, külszói bolyongásairól érzékletes képet adnak a már fentebb említett ordinációs jegyzőkönyv önéletrajzai. *Series ordinatorum... 1704–1710*. (A fentebb említett anyakönyv [lásd 47. j.] kivonatos átirata.) Evangélikus Országos Levéltár. Digitalizált változat: <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1728#book/>. (Letöltés ideje: 2022. június 14.) A vonatkozó önéletrajzok: nr. 1., 11., 18., 20., 28., 50., 52., 55., 63., 67., 72., 74. stb. (A kivonatra lásd Szabó: *Magyarországi diákok*, 148.) Tegyük hozzá viszont, hogy a száműzetés eme biográfákban nem mindig külszói száműzetést jelent: van, amikor az elűzött tanító vagy lelkész az országon belül marad, pl. nemesifjak tanítójaként. Pl. itt: „Hinc exul in Draskócz nobilem pubem instruxit 6 annis” (nr. 72.). Több esetben Bél kortársai apjukkal együtt mentek száműzetésbe, vagyis ez gyerekkoruk élménye volt (nr. 11., 88., 89. stb.). Az elüldözöttek és kint maradtak egy részét bemutatja Czvittinger *Specimenje* (világosan megjelölve emigrációjuk okát): David Czvittingerus: *Specimen Hungariae literatae... Francofurti-Lipsiae*, 1711. 91., 148., 165–166., 207–208., 218., 222., 249., 303–305., 305–306., 340., 360. stb. Czvittinger művére Tarnai Andor: *Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a Specimen)*. In: uő: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. [Szerk. Kecskeméti Gábor.] Bp., 2004. (*Historia Litteraria* 16) 88–115.

⁸⁸ Hruškovic: *Život*, 94., 96.

Bél többször is szót ejt a szövegben magyar-, „cseh”-, illetve németnyelv-tudásáról. Említettük fentebb, hogy elmondása szerint éppen ezért ajánlották Rákóczinak udvari lelkészül,⁸⁹ de nem sokkal alább is szóba hozza a Heister-epizódnál, jelezve, hogy a kuruc foglyok és az összeverődött tömeg előtt mindhárom nyelven prédikációt tartott ([6.]).⁹⁰ Úgy tűnik, hogy ez a képessége fontos részét képezte identitásának. Első pillantásra ugyanakkor furcsának tűnhet a három nyelv ismeretének ilyesfajta hangsúlyozása, hiszen a korabeli források alapján ez megszokott jelenség volt – legalábbis az evangélikus és jóval kisebb mértékben a református diákság körében. Azt is eléggé jól tudjuk, hogy miként zajlott az idiómák elsajátítása: a diákok olyan város iskolájába iratkoztak be, ahol a megtanulni vágyott nyelv volt az uralkodó.⁹¹ Erről a gyakorlatról Bélnél is beszámol német nyelvtana (*Institutiones linguae Germanicae*) bevezetőjében, de rögtön jelzi azt is, hogy a módszer rossz, mert az ifjak így csak konyhanyelvi szinten sajátítják el az idegen nyelvet, jelesül a németet; akik pedig az összes honi nyelvet meg akarják tanulni egymás után, azok nyelvtudása nem lesz alapos, és végül valami keveréknyelvet kezdenek el beszélni.⁹²

Bél jólértésültségében aligha kételkedhetünk, hiszen maga is ebben a rendszerben tanulta a honi nyelveket. Míg a szlovákokat (és talán valamilyen mértékig a magyart) otthonról hozta, a német nyelvet Besztercebányán és Pozsonyban (majd nyilván Halléban) sajátította el, a magyar nyelvet pedig Losoncon, Veszprémben és Pápán tökéletesítette

⁸⁹ Lásd 43. j.

⁹⁰ Emellett azt is írja, hogy 1708-ban Pilárik István előtt lelkészi vizsgát tett, miáltal szlovák és német nyelvű egyházi szolgálatra is engedélyt kapott („... qua re in utraque natione Slavica et Germanica cathedra ei ecclesiastica adaperata est.”). Brucker[–Bél]: Matthias Belius [6.]. A magyar itt hiányzik, de ennek csak az az oka, hogy a besztercebányaiaktól kapott meghívást (lásd uo. [5.]), ott pedig német és szlovák gyülekezett volt; a jegyzőkönyvben is az szerepel, hogy „mindkét náció” lelkésze lett. *Matricula ordinatum* (47. j.), 59. A lelkészavatást eleve meghíváshoz kötötték (lásd Szabó: Magyarországi diákok, 145.), ezért is kézenfekvő, hogy e két nyelvet említi.

⁹¹ Tarnai Andor: A protestáns polgári művelődés. In: *A magyar irodalom története*. I–X. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964–1982. II. 449.; Tarnai: Bélnél Mátyás (1684–1749), 19.; Soós: Értelmiségi minták, 28–29.; Szelestei N. László: Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében. In: uő: *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*. Bp., 2010. (*Historia Litteraria* 26) 15–16.; Uő: Bélnél Mátyás és a magyar nyelvű pietista irodalom művelői. In: uo. 22.; Rab Irén: ‘Hungarus’ Consciousness. The Cultural Identity of Ethnicities Living in Hungary in the 18th Century. *Caleidoscope* 6 (2016) 12. sz. 37. Ez a fajta nyelvtanulási módszer már egy évszázaddal korábban is létezett az evangélikus diákság körében. Csepregi: *A magyarországi evangélikusság*, 103–104. A pozsonyi iskolából Bélnél rektorsága idején is igen sokan mentek a „magyarokhoz” megtanulni a magyar nyelvet (pl. így: „ad ediscendam linguam Hungaricam”). Tóth Gergely: Bélnél Mátyás pozsonyi tanítványai. A pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvének vonatkozó részei Bélnél és utódai megjegyzéseivel. In: *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények*. 2007. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2007. 188., 196. Besztercebányáról Győrbe, Losoncra, Rimaszombatba magyart, Sopronba németet tanulni mentek a szlovák ajkú diákok. Tóth G.: Bélnél Mátyás besztercebányai diákjai, 142–144. Nyelvtanuló magyar diákokról kicsivel kevesebb adat van, de például a Pozsonyban tanuló református magyarok célja minden bizonnyal a német nyelv tanulása (is) volt. Tóth G.: Bélnél Mátyás pozsonyi tanítványai, 186. (Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy kifejezetten szlovákul tanuló magyar diákokra nem találtam adatot.) Az említett ordinációs könyvben is sok példa van az itt leírt gyakorlatra, különösen a magyar nyelv („idioma patrium”) tanulására. *Series ordinatum... 1704–1710*. (87. j.), nr. 36., 49., 76.(?), 77., 78.(?), 151. stb.

⁹² Matthias Belius [Bélnél Mátyás]: *Institutiones linguae Germanicae*. Leutschoviae, 1718. 17–18. Fordítása: Bélnél Mátyás: Német nyelvtan. In: uő: *Hungariából*, 82–83. [Déri Balázs fordítása.]

tovább ([3.]–[5.]).⁹³ Így aztán éppen eleget hallhatta a soknyelvű ország számos iskolájában makarónnyelvet beszélő diáktársait. De nemcsak az ő tanúbizonyosságát említhetjük itt. Hruskovics Sámuelnek a magyar nyelvvel gyűlt meg a baja, míg Buchholtz György késmárki rektor – Bél szorgos segítőtársa – a szlovákkal küszködött; a kemenesaljai evangélikusok szlovák származású lelkészeinek pedig ugyancsak a magyar nyelvű prédikáció jelentett kihívást.⁹⁴ Vagyis Bél képessége a három nyelven való prédikálásra valóban ritkaság lehetett.

Az agilis Francke-tanítvány ezen szeretett volna változtatni. Ha valaki, akkor ő nagyon jól tudta: a háromnyelvű magyarországi evangélikus egyház számára létszükséglet, hogy a tanárok, lelkészek mind a három idiómát beszéljék.⁹⁵ Jellemző az a részlet, amikor retorikatankönyve előszavában úgy fogalmaz: a „szükség megköveteli” („necessitas imperat”) a honi tanároktól, hogy mindhárom nyelven (németül, magyarul és szlovákul) magyarázzák el egy-egy latin kifejezés jelentését, mert ha nem teszik, akkor egyes diákok nem fogják őket érteni.⁹⁶ Emellett németül az egyetemjárás miatt is jól kellett tudni. A valóban stabil, „tisztá” és elmélyült némettudás elérésére szolgált tehát a német nyelvtana.⁹⁷ A fentiek fényében kap kettős értelmet Bél nevezetes tételmondata is eme német grammatika elején, miszerint „a magyar nép dicsőségéhez tartozik, hogy több nyelvet szokott anyanyelvként használni”, tudniillik a magyaron és a latinon kívül a szlovákokat és a németet.⁹⁸ Úgy vélem, hogy ez nem csupán azt jelenti, hogy a „magyar nép” (*gens Hungarica*) valójában több nemzetiségből állt, hanem azt is, hogy az ország lakosai több honi nyelven is meg tudtak szólalni.⁹⁹ Az említett példák azonban arra figyelmeztetnek, hogy ez a három-, illetve itt már négynyelvűség (a latinnal együtt) inkább vágyott cél volt, mint valóság.

Ami Bél „hungarus” identitását illeti, nagyon jellemző és alapvető fontosságú a szövegben az az epizód, amely kvázi a nagy országleírás, a *Notitia* eredetmondájának nevezhető. Eszerint a mű ötlete abból származott, hogy Bél nyáron földrajzi és történeti órákat tartott a diákoknak a pozsonyi iskolában, de amikor Magyarországhoz ért, gyakorlatilag

⁹³ Lásd még Tibenský: *Vel'ká ozdoba Uhorska*, 21–23., 215–216.; Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet* 16 (1984) 807–808. Bél a saját elmondása szerint azért ment a Dunántúlra, „hogy a magyar nyelvet újra pontosabban elsajátítsa” („ut illic linguam Hungaricam accuratius recoleret”). Brucker[–Bél]: Matthias Belius [4.]. A *recolere* ige meglehetősen talányos itt, mert alapvetően egy már megszerzett ismeret újbóli elsajátítását, emlékezetbe való visszahozását, felfrissítését jelzi.

⁹⁴ Hruskovics azt írja, hogy bár szlovák anyanyelvként tanult magyar szót Gömörön, és később Losoncon is, nem sikerült igazán jól elsajátítania, mivel nem gyakorolta eleget. Hruškovic: *Život*, 48., 50., 52., 94., 96. Buchholtz Györgynek is komoly kihívást jelentett késmárki lelkészként a szlovák prédikáció: eleinte többször mások prédikáltak helyette. Lásd Bogár Judit: *Egy késmárki polihistor élete és munkái, feljegyzéseinek tükrében: Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*. Piliscsaba, 2009. [Doktori disszertáció] 66., 172., 188. A kemenesaljai szlovák lelkészek hiányos magyartudásáról Bárány György, a jeles dunántúli pietista lelkész és egyházszerző számol be. Szelestei: *Pietizmus és magyar nyelv*, 14., 16.

⁹⁵ A lelkészek ezzel tisztában voltak – csak a módszerek és az eredményesség volt kérdéses. Szelestei: *Pietizmus és magyar nyelv*, 15.

⁹⁶ Matthias Bel: *Rhetorices veteris et novae praecepta*. Lipsiae, 1717. 9.

⁹⁷ Vö. Tarnai Andor: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. *Irodalomtörténet* 66 (1984) 818.

⁹⁸ Bél: *Institutiones*, [5.]. Magyar fordítását lásd Bél: *Hungariából*, 69. [Déri Balázs fordítása.]

⁹⁹ Tarnai Andor is idézi ezt a fontos mondatot, de csak annyit állapít meg, hogy Bélnek ezekről a kifejezésekről, amelyek az idézetben szerepelnek, más fogalmai voltak, mint nekünk. Tarnai: Bél Mátyás és a magyar, 817–818.

semmit sem tudott róla mondani – ahogy ő maga szépen megfogalmazta, sehol sem volt annyira idegen, mint saját hazájában („nusquam se magis peregrinum fuisse quam in patria”). Ezért bízta meg diákjait, hogy gyűjtsenek saját megyéjükéről anyagot ([7.]). A hungarus-értelmiség alapvető gesztusáról van itt szó: a külföldön kiművelt, tájékozott tudós észreveszi valahol a lemaradást vagy a hiányt a honi tudományosságban, és ezért igyekszik tenni ellene. Hasonlóan pozicionálja saját „úttörő” szerepét, és közel azonos indoklással vezeti be saját tudományos vállalkozását Martin Schödel, a Buriusok (a két János és Dániel), Czvittinger Dávid, Debreceni Ember Pál, vagy akár Rotarides Mihály.¹⁰⁰ Tegyük hozzá viszont, hogy az arányok nem ugyanazok: Bél kimagasló eredményessége – műveinek, fordításainak, szövegkiadásainak tucatjain végigtekintve – egészen kirívó. Maga a *Notitia* is olyan vállalkozás volt, amihez a korszakban (és az országban) nemigen lehetne hasonlítani semmilyen más tudományos nekirugaszkodást: még katolikus, jezsuita oldalon sem.

Szorosan a *Notitia*hoz kapcsolódik az (ön)életrajz egy másik részlete is. Bél a Bruckernak elküldött szövegbe minden bizonnyal belefoglalta azt az apológiát, amelyet a király gyanúsítása nyomán Pozsony vármegye kérdéseire válaszolt – ám a szerkesztő ezt a részt helyhiány miatt kivágta a biográfiából.¹⁰¹ Az 1720. október 29-én kelt levélben, a *Notitia* megírásának okára adott válaszban Bél kiválóan megfogalmazta, mi motiválta őt mint kutatót: a külföldi népek példája, a külföldi szerzők vádjai és tévképzetei Magyarországgal kapcsolatban, az országra vonatkozó források és adatok összegyűjtésének igénye, az ország természeti kincsei, gazdagsága, amely megírásra vár, végül pedig a honi és külföldi tudósok biztatása.¹⁰² Ezek mind olyan argumentumok, amelyek a korszak honi tudományos irodalmában számos alkalommal felbukkannak: különösen fontos motívum a külföldről érkező vád, mint indikátor.¹⁰³ Ami számunkra most lényeges, hogy Bél láthatóan ki akarta hangsúlyozni, hogy ezek az okok indították a *Notitia* megírására, s ezért akarta behelyezni a szövegbe – vagyis ismét oda jutunk, hogy Bél a hungarus-szerepkört kommunikálja itt is. A *Notitia* munkálatait egyébként úgy prezentálja, mint ami 1719 után élete központi eseménye lesz, és hosszan ír annak kezdeti nehézségeiről, majd sikeres

¹⁰⁰ A kérdésre alapvető: Tarnai: *Extra Hungariam*, 78–92. Ugyancsak Tarnai jogosan emeli ki a Buriusok egyház- és irodalomtörténeti gyűjtéseinek, illetve írásainak hatását Bél Mátyásra tudományos pályájának kezdetén. Tarnai Andor: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. In: uő: *Tanulmányok*, 32–87. Szintén fontos: Tarnai: Egy magyarországi tudós. Lásd még Szelestei N. László: *Historia litteraria – és magyar irodalomtörténetírás*. In: *Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor. Bp., 2006. 86–105. (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok.) Az említett szerzők közül Schödelre, Czvittingerre, Debreceni Emberre ebben a vonatkozásban lásd még Tóth G.: *Szent István*, 57., 66–67., 96.

¹⁰¹ Lásd 28. j.

¹⁰² Bél Mátyás levele Pozsony vármegye hatóságának. Pozsony, 1720. október 29. In: Szelestei: *Bél Mátyás levelezése*, nr. 125.

¹⁰³ Lásd erre elsősorban a 100. jegyzetben idézett irodalmat, illetve még Dávidházi Péter: „Védeni a nemzeti betsületet”. Az irodalomtörténeti szerephagyomány Wallaszkytól Toldyig. In: *Historia litteraria*, 198–208.; Soós: Értelmiségi minták, 26. Ez az apologéta-, illetve úttörő-szerepkör Bél esetében kiterjed a magyar nyelv és a magyar nemzet (illetve ezzel összefüggésben más magyarországi nemzetiségek) múltjának feltárására, természetesen az általa tévesnek tartott (gyakran külföldi) nézetek cáfolatával együtt. Erre újabban Tóth G.: „Civilizált” őstörténet; uő: A magyar történetírás; uő: Bél Mátyás, a történetész.

elindításáról. Minden egyéb tudományos eredményét mellőzi, csupán erről tájékoztatja az olvasóit ([7.]–[8.]).¹⁰⁴

Mennyire „tipikus” hungarus Bél? Összegző gondolatok

A fentiekben a reményeink szerint kellőképpen bizonyítottuk Bél egyik korai, nagy terjedelmű biográfiájáról, hogy valójában egy önéletrajz, némi szerkesztői átdolgozással. Úgy vélem, hogy éppen az új megközelítés által nyílt meg a szöveg, váltak érthetővé, s egyben igen jelentőssé a benne foglaltak: hiszen ha maga a főhős volt a leírtak megfogalmazója, akkor a textus eredményesen értelmezhető egyrészt a narratív pszichológia eszköztárával, másrészt az énfőmálás, az önreprezentációs technikák megfigyelésével. Fontos ugyanakkor azt is regisztrálni, hogy mi marad ki az önéletrajzból. Nem olvasunk benne kudarcos, vagy legalábbis végig nem vitt vállalkozásairól, így hamar abbamaradt folyóiratáról, magyar nyelvtörténeti tervezetéről, illetve munkatársakkal, adatközlőkkel való konfliktusairól – akiknek a munkáját lényegében kisajátította –, de kegyességi munkáiról, számos vallásos tematikájú, köztük több magyar és szlovák nyelvű művéről és fordításáról,¹⁰⁵ illetve nagy jelentőségű *Adparatusáról* sem.¹⁰⁶ Gyakorlatilag hiányzik emellett az 1719 utáni élete a *Notitia*-val kapcsolatos eseményeken kívül – így például lelkészi munkássága –, s emiatt ez az időszak a Bélről írt monográfiákban is meglehetősen gyéren van előadva. Ez a hiány egyértelműen eme önéletrajz öröksége! Fontos feladat lesz eme életszakasz történéseit jobban feltárni, elsősorban a levelezés és a kéziratos hagyaték bevonásával.

Éppen a fenti probléma vet fel egy fontos kérdést. Ha ugyanis Bél a szöveg szerzője, aki konstruálja, alakítja a saját recepcióját, és elhallgatja a kudarcos és egyéb részleteket, mennyire értékes ez a kútforrás, mennyire lehet megbízni benne? Habár az irodalomtudomány képviselői gyakran hangoztatják mélyeséges szkepszisüket az önéletrajz iránt annak fikciós jellege miatt,¹⁰⁷ én magam úgy gondolom – a rokon tudományok aggályait és fenntartásait megértve és szem előtt tartva –, hogy ez a textus, bár kellő óvatossággal, és

¹⁰⁴ Egyébként úgy tűnik, hogy mindez nem állt messze a valóságtól: Bél életét valóban a *Notitia* és egyéb tudományos munkái töltötték ki 1720 elejétől kezdve. A bécsi dán követség evangélikus prédikátora, Christian Nicolaus Möllenhoff panaszkodott is Béltre amiatt, hogy „Magyarország történetének” (azaz a *Notitia*-nak) az elkészítése miatt elhanyagolja lelkészi teendőit. Möllenhoff két vonatkozó levelét 1734-ből és 1735-ből lásd Csepregi Zoltán: *Pietas Danubiana. Pietismus in Donaul. 1693–1755. 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*. Bp., 2013. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/215>). A letöltés ideje: 2022. június 15.) 425–426., 434–435. (Nr. 299., 309.)

¹⁰⁵ Lásd erre Szelestei: Bél Mátyás és a magyar, 19–20. Újabban Fajt Anita vizsgálta a Bél által megjelentetett vallásos kiadványok egy részét, így a *Die gottsuchende Seele* című imádságoskönyvet, amelyről kimutatta, hogy jelentős részben Johann Arndt (1555–1621), a jeles német teológus munkáiból átvett imákat tartalmaz; emellett foglalkozott Arndt *Paradiesgärtlein* című művének Bél által gondozott magyar fordításával is (amely Huszti Szabó István magyartításának módosított szövege). Fajt Anita: *Nyelv szavak nélkül. A protestáns misztika magyar megszólalásai a 17. század végén*. Bp., 2022. (Humanizmus és Reformáció 40) 94–101., 162–169.

¹⁰⁶ Az életrajz végén ([8.]) van egy rövid bibliográfia Bél műveiről, ahol az említett művekből megjelenik néhány, de korántsem a teljes termés.

¹⁰⁷ További bővítés iránt: Tóth Zs.: *A koronatanú*, 37–45.; K. Horváth: *Az emlékezet betegjei*, 37–43.

a benne írtak lehetőség szerinti folyamatos ellenőrzésével ugyan, de hasznosítható, sőt, az a tény, hogy az információk magától Béltől származnak, megemeli az értéküket. Már csak azért is, mert a biográfia sok apró részletét még nem hasznosította a szakirodalom, különösen úgy nem, hogy azokat Béltől származóként értékelte volna.

Emellett természetesen az is értékes adalék a kutató számára, hogy Bél milyen ön-reprezentációt alkalmazott a szövegben. Három szerepkört dolgozott ki a legteljesebben: a saját tapasztalatai miatt is újítani, reformálni akaró pedagógus figuráját; a támadásoknak kitett, meghurcolt, de hivatásához és hitéhez hű egyházi ember szerepkörét; végül pedig a hazájának szellemi és kulturális állapotán tudományos munkával segíteni akaró patrióta értelmiségi alakját. Úgy vélte, ezek voltak a legfontosabb szerepei a kora társadalmában, illetve ezzel felelt meg legjobban kortársai elvárásainak, illetve saját meggyőződésének. Igaz, ezek a szerepkörök már önmagukban sem egészen szokványosak: az iskolai reformok sora, illetve az ortodoxiával való konfrontációk jelzik Bél személyének egyediségét, míg a hungarus-szerepkört a hatalmas életmű emeli ki magasan a hasonló gesztusok sorából. Azzal persze, hogy munkásságának más, a fenti szerepekhez szorosan nem kapcsolódó területeit mellőzte, bizonyos torzulásokat is okozott recepciójában – amint arra kevéssel előbb utaltam is.¹⁰⁸

A Bél által írtakat a fentiekben igyekeztem tágabb kontextusában vizsgálni – legalábbis felvillantani néhányat a lehetséges összefüggések közül. Ezek közül a legfontosabbak azok az élettörténetek, illetve önéletírások, amelyeket hasonló iskolázottságú és hasonló közegben mozgó, kortárs lelkészek és tanárok írtak – magam is arra törekedtem, hogy ezekből minél többet, illetve minél többször bevonjak a vizsgálatba.¹⁰⁹ Eme textusok együttes vizsgálata alapján már most látszódnak bizonyos tipikus önreprezentációs sémák – sőt, egy jellegzetes nemzedéki forгатókönyv, a kortársak és Bél számára is követendő életpályamodell is kirajzolódik.¹¹⁰ Ez nagy vonalakban a következő: az ország „anyanyelveinek” (latin, magyar, szlovák, német) elsajátítása a honi gimnáziumi tanulmányok során; külföldi egyetemi stúdiumok; hazatérve tanárság, rektori tisztség (azaz iskolák vezetése), majd lelkészség; eközben pedig pedagógiai, illetve tudományos művek írása, azaz minden olyan tevékenység, amely által a *patria* fényre derül.

Bél és a kortársak életpályáiból viszont azok a nehézségek is elég jól kivehetők, amelyek az – elsősorban evangélikus – hungarus értelmiség előtt ekkoriban tornyosultak. Hogy a legfontosabbal kezdjük: Bél és nemzedéke egy hosszú válságidőszakban nőtt fel, hiszen 1671-től gyakorlatilag 1711-ig folyamatosan beháborúk, oszmánok elleni hadjáratok, beszállások és katonai visszaélések sújtották a régiót. Ez közös élménye e generációnak, ahogy a protestáns lelkészek, tanárok kriminalizációja, elűzése, a templomok és iskolák erőszakos el-, majd Thököly alatti visszafoglalása, s későbbi újbóli elvétele,

¹⁰⁸ Felmerülhetne itt, hogy maga a szerkesztő, Brucker hagyott ki kisebb-nagyobb részeket a szövegből. Ez nem zárható ki, ám nem tartom valószínűnek, mivel ahogy láthattuk, két esetben is mentegetőzött, amikor kihagyott valamit a Bél által küldött szövegből. Lásd 28. j.

¹⁰⁹ Az „analóg pályafutások” fontosságát jelzi még Szilágyi: *A költő mint társadalmi jelenség*, 56., 141–142.

¹¹⁰ A lehetséges (nemzedéki) forгатókönyvekre Pataki: *Élettörténet és identitás*, 266.; Uő: *Az önéletírás pszichológiájáról*, 276–277. Az életpályamodell ilyen értelemben való használatára Csehy: *Humanista énműformálási technikák*, 323–326.; Szilágyi: *A költő mint társadalmi jelenség*, 52.

a létbizonytalanság is. Vagyis a jelzett időszak a magyarországi evangélikus és református egyház számára igen súlyos anyagi és embervesztéseget, morális krízist okozott, továbbá az evangélikusok Rákóczi-szabadságharcban való érintettsége politikai pozícióikat is gyengítette.¹¹¹ A honi evangélikus iskolák helyzete ennek következtében igen tragikus volt a korszakban – amint arra sok példát láthattunk –, és az egyetemre való kijutás is rendkívül nehézé vált: saját bevallása szerint Bélnek is úgy kellett „összekoldulnia” rá a pénzt.¹¹² Nem meglepő ezek után, hogy sokan közülük az emigrációt választották. Akik hazatértek az egyetemről, azok gyakran nagy reményekkel és tervekkel jöttek – de itthon a publikációs lehetőségek hiánya, cenzúra, az iskolák és az egyház állami korlátozása várta őket. Ilyen körülmények között kellett volna a gimnáziumokat magas szintre emelni, tanítani, prédikálni – lehetőleg három nyelven –, illetve tudományos műveket írni, vagyis a hazát felragyogtatni... Nem csoda, hogy többségüknek csak egy-egy műre futotta, vagy éppen kéziratban maradt a munkája. És ha még ez nem lett volna elég, a korabeli evangélikus értelmiséget súlyosan megosztotta a pietista–ortodox vita, ami, bár a közös munkát nem tette lehetetlenné,¹¹³ mégis mérgezte a honi lutheránus közösség életét, és csak további veszélyes támadási felületet kínált az államhatalom számára.¹¹⁴

Bél Mátyás átment a hungarus-lét eme stációin, sőt, az említett problémák jelentős részét érzékletesen tematizálta is a Bruckernek elküldött önéletírásában. Az, hogy a fent ismertetett körülmények *ellenére* is egy igen termékeny – bár kudarcoktól sem mentes – pedagógus- és tudóspályát tudott befutni, az inkább kivételesnek számít. Ebben sok minden közrejátszott: ragyogó tehetsége, páratlan nyelvérzéke és elképesztő munkabírása egyfelől, de emellett jó alkalmazkodókészsége, ügyes kommunikációja, és némi szerencse is, amivel a legfelsőbb körökbe megtalálta az utat. Nem lehet azonban belőle kiindulva a korabeli hungarus-értelmiség eredményességét lemérni – és egyfajta diadalmenetnek tekinteni a ténykedésüket. Bél ugyanis nem volt „tipikus” hungarus-szerző, és távolról sem csupán „szintetizálta” a kortársak, pályatársak eredményeit: valójában messze kiemelkedett közülük, és számos új kezdeményezése volt.¹¹⁵ Ha tehát eme hungarus-réteg

¹¹¹ Eva Kowalská: The Social Function of Orthodoxy. The Lutherans in Hungary, 1700–1750. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Ed. Eszter Andor – István György Tóth. Bp., 2001. (Cultural Exchange in Europe 1400–1750) 196–198.; Eva Kowalská: Sozialer und politischer Hintergrund des Streitens um den Pietismus in Ungarn. In: *Interdisziplinäre Pietismusforschung. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*. Hrsg. Udo Sträter et al. Tübingen, 2005. (Halle-sche Forschungen 17/1) 297–305.

¹¹² „... emendicata stipe (nec enim fateri pudeit) Germaniam petiit...” *Matricula ordinatorum* (47. j.), 59.

¹¹³ Szelestei: Pietizmus és magyar nyelv, 11.; Uő: A pietizmus, 47., 49.

¹¹⁴ Kowalská: The Social Function, 196–199.; Uő: Sozialer und politischer Hintergrund.

¹¹⁵ Ilyen szempontból félrevezetőnek tartom Tarnai Andor ama kijelentését, miszerint „Bél Mátyás a legtipikusabban hungarus-író” (Tarnai Andor: Bél Mátyás. In: *A magyar irodalom története*, II. 467.), mivel a korszakban Bél életműve minden volt, csak nem tipikus (ahogyan Vergiliust sem nevezzük tipikus római költőnek). Hasonlóan problematikusnak érzem Kosáry Domokos sommás megállapítását, miszerint „Bél Mátyás ennek a Hungarus polgári értelmiségnek volt egyénileg kiemelkedő, de mégis jellemző képviselője”. Kosáry: Bél Mátyás, 801. Kosáry ezt követően seregszemlét tart a Bélel kapcsolatban lévő kortársak felett, amiből viszont éppen az derül ki, hogy a többiek teljesítménye jóval szerényebb, mint a pozsonyi tudósé (uo. 801–806.). Részben ugyanez érzékelhető Zombori István egyébként nagyon tartalmas tanulmányában, ahol azt írja, hogy Bél nem magányos üstökös, hanem a korabeli evangélikus értelmiség része, aki mintegy „szintetizálta” elődei és kortársai tudományos eredményeit – azt ugyanakkor elismeri, hogy messze felül-

tagjait afféle kisebb-nagyobb „bélmátyásokként” képzeljük el, akik közös erővel és egyforma lelkesedéssel vitték a haladás fáklóját, akkor egyfajta pozitivista, teleologikus szemlélettel, eltorzítva fogjuk látni a munkásságukat.¹¹⁶ Ennek ellenére, mint láthattuk, Bél önéletrajza, annak önreprezentációi, narratívái – a szerző egyedisége dacára – nagyon sok adalékkal szolgálnak ennek a rétegnek a megismeréséhez, ahogyan az ő életútja is kortársai egodokumentumaival együtt vizsgálva érthető meg igazán.

múlta őket, s valami „egészen újat” adott. Zombori: Bél Mátyás, 120–121. Annaira újat, teszem hozzá, hogy egy sor olyan tudományos vállalkozás (folyóirat-kiadás, történeti források kritikai kiadása, nyelvtörténeti tervezet, államismeret stb.) köthető hozzá, amelyeket nehezen lehetne hungarus-elődök munkásságában fellelni – annál inkább a korabeli nyugat-európai tudományosságban.

¹¹⁶ Az persze igaz, hogy Bél nagyon sok embert meg tudott nyerni ahhoz, hogy segítsen neki vállalkozásaiban (kapcsolati hálójára lásd a 8. jegyzetben felsorolt irodalmat), de ez nem jelentett „honismereti iskolát”, inkább ideiglenes hozzájárulást a felkért személyek részéről, és kevés önálló kezdeményezés született belőle. Nagyon hasonló ehhez a 18. századi jezsuita történetírás utólagos megítélése: a kutatás (Hóman Bálint) úgy jellemezte, mintha egy valóságos „szervezet” jött volna létre, határozott célokkal – holott inkább csak egyéni kezdeményezésekről, sokszor elszigetelten dolgozó ambiciózus rendtagokról lehet beszélni. Lásd erre Soós István: *Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 233–234.

CONTENTS

STUDIES

- Walter Pohl – Johannes Krause – Tivadar Vida – Patrick J. Geary**
The Integrative Archaeogenetical, Archaeological and Historical Examination of East-Central Europe, AD 400–900 341
- Ráhel Gloviczki** *The Medieval Hungarian Royal Coronation in European Context* 355
- István Kádas** *When the Tax is a Redemption. Redemption of Military Service and Extraordinary Taxation in the Early Years of King Matthias's Reign (1458–1464)* 383
- Miklós Fóti** *An Unusual Demographic Phenomenon and its Background in the Territory of Sancak of Szeged. The Sudden Transformation of Mikla into a Town in 1578* 403
- Gergely Tóth** *Typical and Idiosyncratic Features in the Career of a "Hungarus" Intellectual. The Forgotten (Auto)biography of Matthias Bel* 417
- Márta Hantos-Varga** *Between "Obsolete" Anti-Judaism and Modern Racism. The Grey Zone of Anti-Jewish Argumentation of Catholic Authors* 447
- Tamás Csapody** *History of the Chervenka Exhumations* 481
- Rita Kiss** *The Integration of 1956 Hungarian Refugees in Bavaria* 513

DATABASE

- Zsófia Kádár – Dorottya Piroska B. Székely** *Database of Churchmen Attending Seventeenth-century Hungarian Diets* 533

REVIEW

- Balázs Varga** *The History of Győr's Monography from the Era of Dualism until Today* 627

E számunk szerzői

Csapody Tamás, egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar ● Fóti Miklós, tudományos munkatárs, BTK TTI ● Gloviczky Ráhel, egyetemi hallgató, ELTE BTK ● Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola ● Kádár Zsófia, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung ● Kádas István, tudományos munkatárs, BTK TTI ● Kiss Rita, német-történelem szakos tanár, Realschule St. Vinzenz von Paul [Markt Indersdorf] ● B. Székely Dorottya Piroska, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, ELTE BTK ● Tóth Gergely, tudományos főmunkatársa, BTK TTI ● Varga Balázs, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar ● Vida Tivadar, egyetemi tanár, ELTE BTK, tudományos tanácsadó, BTK Régészeti Intézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

(ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erszebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 2003